

, . (1904)

()

, № 12. pp. 203-234.

, . (1906)

, 13 (1). pp. 112-130

, . (1906)

, 14 (2). pp. 156-174.

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱԶՏԱՄՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

I.

Հայ նահապետական գերդաստանն, ինչպէս և ընտանիքը—դա այն շտեմարանն է, ուր զարմանալի տոկունութեամբ պահուել—պահպանուել են հայ սովորութեան իրաւունքի բեկորները: Նահապետական գերդաստանն իւր ամբողջ էութեամբ ներկայացնում է կուլտուրական զարգացման այնպիսի մի շրջան, որտեղ հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները, սոցիալ-քաղաքական աշխարհայեացքի հետեւանքները կենդրոնանում են բացառապէս ընտանեկան համայնքի շուրջը:

Ընտանեկան համայնքը զարգացել է ռէալ-մատերիալիստական գործոնների շնորհիւ, սակայն, այդ համայնքների բաղկացուցիչ անդամների պատմական տեսակէտից նայած, իրենց համայնքը հիմնուած էր միանգամայն այլ սկզբունքների վրայ, աճում ու զարգանում միանգամայն ուրիշ աշխարհայեացքների համաձայն: Դա կրօնն էր, կրօնական պաշտամունքների մի ամբողջ դաւանանք, որը նախնական հասարակական կազմակերպութեան ամբողջ շէնքն էր կառուցանել և մարդկային բանականութեան մէջ բարձրացրել իրաւունքի ամբողջ իմաստը: Մարդկային մտաւոր կեանքը իւր զարգացման ընթացքում ունեցել է

աստիճաններ, երբ հասարակական ու բնական բոլոր երեւոյթները բացատրուում էին աստուածային ոգու ներկայութեամբ, կրօնական պաշտամունքի նշանակութիւններով: Մարդկային այդ միտքն անգոր էր այլապէս վերլուծելու իրական երեւոյթները, և այնտեղ, ուր ժամանակակից գիտութիւնն, իւր բովանդակ պաշարով զինուած, անդամահատում է քաղաքակրթութեան զարգացման գործոններն և դնում նոցա նիւթական հիմունքները, այնտեղ մի ժամանակ միմիայն գերբնական ոգին էր տիրապետում, աստուածային խորհրդաւոր ոյժերն էին իրենց մասին զգալ տալիս: Հասարակական զարգացման պատմութիւնն անցնում էր ոչ թէ մարդկային սառն բանականութեան, սրտմիտ դատողութեան բովով, այլ մտաւոր երևակայութեան, զգացողական ազդակների լայնարձակ ասպարիզով:

Կրօնական այդ փիլիսոփայութիւնն իւր մեծ դերը խաղաց մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացման բոլոր կողմերում. և տակաւին այսօր հասարակական կազմի, մարդկային յարաբերութիւնների բազմաթիւ շրջաններում նա պահպանում է իւր գոյութիւնն: Այդ կողմից իրաւունքի պատմութիւնը մարդկային հոգու և հաւատի պատմութեան էջերում ներկայացնում է մի խրատալից օրինակ: Իրաւունքի զարգացման մէջ՝ մարդկային իդէալական այդ աշխարհայեացքում՝ ոչ մի գործոն այն մեծ դերը չի կատարել, ինչ որ վիճակուել էր կրօնին, կրօնական պաշտամունքներին: Կրօնական վարդապետութիւնը զարմանալի ելևէջներով առաջնորդել է իրաւունքի բազմատեսակ անկիւններից դէպի լոյս աշխարհ: Ի՞նչ են ներկայացնում ամբողջ նախնի դատավարութեան գործերը. դոքա բոլորը տողորուած ու սննուած էին կրօնական մտապատկերներով, հինգ հաւատի ու պաշտամունքի ծէսերով. դատավարութեան բովանդակ հանդիսաւոր ձևականութիւնն—կրօնական է, այսպէս անուանած աստուածային վճիռը (Gottesurtheil)—կրօնական է, երդումն—կրօնական է, օրդալիան—կրօնական է... Ի՞նչ է պատժական իրաւունքն

իւր արեան վրէժի ու փրկանքի սովորութիւններով, եթէ ոչ նոյն կրօնական մտածողութեան երևոյթներէից մէկը:

Եւս առաւել գերակշռող դեր է խաղում կրօնական աշխարհայեացքն ընտանեկան համայնքի կազմի ու զարգացման վրայ: Ընտանիքի ծագման պատմութիւնը քննելիս տեսնում ենք, որ կրօնական հայեացքներն այնպիսի մի մեծ ազդեցութիւն են ունեցել ընտանիքի կազմակերպութեան, նրա բարքերի ու սովորութիւնների, նրա մտաւոր և նոյն իսկ տնտեսական ձևերի վրայ, որ միանգամայն բացայայտ է դառնում այն մեծ կապը, որ առաջ էր եկել հասարակական կազմակերպութիւնների ու կրօնական պաշտամունքների միջև: Ժամանակակից ընտանիքն էլ զարգանալով նահապետական գերդաստանից պարփակում է իւր մէջ տակաւին այդ կրօնական հայեացքները, որոնք երբեմն նահապետական գերդաստանի էութիւնն էին բնորոշում:

Արդի գիտութիւնն 'ի հարկէ միանգամայն այլ կերպով է նայում ընտանեկան համայնքի կրօնական պաշտամունքների նշանակութեան վրայ: Մինչդեռ նախնական մարդիկ, զտնուելով ստոր կուլտուրական աստիճանի վրայ, ըմբռնում էին այդ կրօնական պատկերացումները, որպէս հիմնաքարեր, որոնց վրայ ստեղծուել ու աճել են ընտանեկան համայնքները, ըմբռնում էին, որպէս իրօք գոյութիւն ունեցող գերբնական ոյժեր, առանց որոնց ընտանեկան կազմակերպութիւնների յարատւութիւնն ի չիք է դառնում,— ընդհակառակն մենք, դուրս գալով այդ շրջանի նախնական աշխարհայեացքի ներգործութիւնից, ընդունում ենք, որ ընտանեկան համայնքի ծագման ու զարգացման գործոնները լոկ մատերեալիստական հողի վրայ են հիմնուած: Տնտեսական պայմանները, հասարակական արտադրողական եղանակները — ահա այն անհրաժեշտ գործող ոյժերը, որոնք ըստեղծում էին հասարակական կարգեր ու կազմակերպում արիւնակից ազգականների դաշնակցութիւններ՝ ցեղեր, սերունդներ: Եւ եթէ այսօր հետազօտում ենք հայ նահապետական գերդաստանի կրօնական կազմը, — դա անում ենք

խորն համոզուած լինելով, որ այն ձևերը, որոնց մէջ կաղապարուել են կրօնական պաշտամունքները, միակն են, որոնք յիշեցնում են այդ պաշտամունքների գոյացման մօմենտների հասարակական դրութիւնը: Հասարակական, ընտանեկան կեանքի շատ և շատ երևոյթները կուտուրական զարգացման տակ կարող են վերանալ, չքանալ, սակայն նրանց հետքերն այնուամենայնիւ պահպանւում են պաշտամունքների, կուլտի մէջ:

Ուսումնասիրելով այս կամ այն ժողովրդի ընտանեկան պաշտամունքները, մենք հնարաւորութիւն ենք ունենում թափանցել նրա մշուշապատ անցեալի պատմութեան մէջ, բարձրացնել այն վարագոյրը, որով ծածկւում էին մեր աչքերից նախնի հայ ընտանեկան համայնքի էթիկական ու իրաւաբանական հայեացքները: Հայ նահապետական գերդաստանի պաշտամունքները մանրամասնօրէն վերլուծելիս, ինչպէս և սպասելի էր, գտնում ենք այդտեղ սերնդական կազմակերպութեան բոլոր մնացորդները:

Սերնդական-ցեղական կազմակերպութիւնները իրենց համեմատ կրօնական աշխարհայեացքով գոյութիւն էին ունեցել այնպիսի մի կուտուրական շրջանում, երբ տիրապետում էր հոգեպաշտութեան (animisme) սկզբունքը: Այն հիմքը, որի վրայ ծագել ու ծաղկել էին նախնական կրօնական հայեացքները, կայանում էր նրանում, որ նախնի մարդը խորն համոզուած էր, թէ շրջապատող տեսանելի առարկաները, ինչպէս և ինքը, օժտուած էին զգացողութեամբ և զգացմունքներով: Յիշեալ համոզմունքը դրդում էր նրան անձնաւորացնել թէ անշունչ առարկաները և թէ ընտելեան բոլոր երևոյթները: Ահա այստեղ մարդու մտապատկերները կենդրոնանում էին միայն գերբնական ոգիների գաղափարի շուրջը, աներևոյթ ոյժերի մարդու վրայ ունեցած ներգործութեան հաւատի վրայ: Այդ հոգեպաշտական հիմունքներից բխում էր մի կողմից՝ հաւատ, որ առանձին անշունչ առարկաներն ունեն իրենց անձնաւորութիւնն, իրենց կրկնակը, «եսը», օժտուած գերբնական

յատկութիւններով: միւս կողմից էլ՝ համոզմունք, որ մարդկային արարածը բաղկացած է երկուորեակից — հոգուց, երկրորդ «ես»-ից, որը կարող է մարդուն թողնել ժամանակաւորապէս, ինչպէս քնի միջոցին, և մշտնջենապէս, ինչպէս մահուան վայրկեանին: Վերջին այս համոզմունքը ստիպում էր մարդուն հաւատալ հոգիների գոյութեանը, հաւատալ, որ հոգիները ընդունակ են ապրելու մարդու մահուանից յետոյ, և այսպէս թէ այնպէս ազդել կենդանի մնացած արարածներին վրայ: Գերբնական ոյժերի, ոգիների գոյութեան հաւատը լցնում էր մարդուն ահով ու խորհրդաւոր ակնածութեամբ և սա պաշտում էր մեռեալներին, պաշտում ամենայն սրբութեամբ նոցա հոգիներին: Ինչպէս որ կենդանի միջոցներին այդ մեռեալները հանապազ շփուում, ապրում էին իրենց սերնդակիցների հետ, իրենց ազգակիցների շրջանում, նոյնպէս էլ նրանց հոգիներն այժմ, երբ մարմինն այլ ևս գոյութիւն չունի, շարունակում են նոյն կեանքով անտեսանելի ապրել կենդանի մնացած սերնդակիցների շրջանում: Այստեղից առաջ է դալիս նախահայրերի կուլտը, նահապետների պաշտամունքը, որ սերնդական կազմակերպութեան հիմնաքարն է կազմում¹⁾:

Մենք շեշտեցինք, որ ուշադրութեան կառնենք հայ նահապետական գերդաստանը. սակայն որքան յայտնի է, նահապետական գերդաստանը ներկայումս տարրալուծւում է, տեղի տալով ընտանեկան մանր կազմակերպութիւններին: Բայց քանի որ Հայաստանի շատ խուլ անկիւններում առժամանակ գերիշխում են բնական տնտեսութեան ձևերը, նահապետական գերդաստանի կազմն էլ տակաւին կարողանում է պահպանել իւր գոյութիւնը: Այսպիսի հանգամանքներում անտարակոյս է, որ անհատական ու մանր ընտանեկան կազմակերպութիւններն էլ ազատուած չեն լինիլ իսպառ այն սովորութիւններից ու բար-

¹⁾ Հոգեպաշտութեան մասին աւելի մանրամասն տես: Тафлоръ — Первобытная культура հատ. II, գլուխներ XI—XVII. նաև Харузинъ — Этнография, выпускъ II և IV.

քերից, այն ընտանեկան ու սերնդական պաշտամունքներից, որոնք տիրապետում էին նահապետական գերդաստանում: Դարերով, երկար ու ձիգ ժամանակներով սրնուած մտապատկերները, փայփայուած աշխարհայեացքները անկարող են մէկէնիմէկ յեղաշրջուիլ, տապալուիլ...

Ուստի ներկայ տեսութեան մէջ մենք խստիւ չենք սահմանագծի հայ նահապետական գերդաստանի ու անհատական ընտանիքի պաշտամունքների շրջանները: Գործածելով հայ ընտանիք բառը, մենք սրան տալիս ենք ամենալայն իմաստ, ենթադրելով այդտեղ նաև նահապետական գերդաստանի կազմին վերաբերեալ պաշտամունքները, քանի որ, ինչպէս վերը նկատեցինք, Հայաստանում նահապետական գերդաստանը տեղ տեղ տակաւին պահպանում է իւր վերջին գոյութիւնը անհատական ընտանիքներին կից և քանի որ այդ երկու տեսակ ընտանեկան կազմերի ներքին աշխարհայեացքներն ու հաւատալիքները դեռ ևս իրարից չեն զտուել, այլ ներկայացնում են միևնոյն ու համանման մտածողութեան արգասիքներ, հոմանիշ բովանդակութեան ձևեր:

II.

Հայ ժողովուրդը հաւատում է, որ մարդու մահուամբ նրա հոգին շարունակում է իւր գոյութիւնը, շարունակում է ապրել: Բայց զրտեղ և ինչպէս է անցնում այդ կեանքը: Եթէ նայենք առերես այն հաւատալիքների վրայ, որոնք շրջում են ժողովրդի բերնում, կրկնք, որ հոգիները համբառնում են դէպի երկինք: Վարանդայում հաւատում են՝ «Հոգին բերանից դուրս գալուց յետոյ մինչև այդ կատարելը սաւառնում է դիակի շուրջը և երբ, միւս օրը, վաղ առաւօտեան, տան մեծը գալիս է երեք անգամ (վնյ բղաւում, ապահով կերպով սլանում է դէպի երկինք»¹⁾: Նոյնպէս և Զանգեզուրում, հետևեալ օրը վաղ լուսաբացին

¹⁾ Ե. Լալայեան—Վարանդա, եր. 185.

ննջեցեալի ազգականներէց մինը զնում է գերեզմանատուն, համբուրում է գերեզմանը, երեք անգամ վայ բղաւում և վերադառնում տուն¹⁾։ Նոյն հայեացքն է տիրում Զաւախեցիների մէջ. «հոգին սաւառնում է դիակի շուրջը մինչև մարմինն հողին յանձնելը և երբ «Փառք 'ի բարձունս» ասում են, թռչում է Երուսաղէմ, երեք անգամ համբուրում ս. գերեզմանն և այնտեղ մնում 40 օր, մինչև ննջեցեալի քառասունքը լրանայ։ Յետոյ արդէն վերադառնում է երկինք, եօթն օր ճանապարհ զնալով»²⁾։ Հոմանիշ հաւատալիքներ ունեն և միւս հայ գաւառների բնակիչները, ուստի աւելորդ էնք համարում մի առ մի այստեղ առաջ բերել։

Ժողովրդի վերոբերեալ հայեացքը հոգիների կայանի մասին, եթէ դա խորագննին քննենք, նորագոյն ժամանակների արգասիքներ են և ձևակերպուել են բացառապէս քրիստոնէութեան ազդեցութեան տակ։ Մինչդեռ աւելի հին, նախնական հաւատալիքների համեմատ մարդու հոգին ոչ թէ երկնքում, ոչ թէ անծայր ու անորոշ հեռավորութեան վրայ էր իւր գոյութիւնը շարունակում, այլ հէնց այս երկրում, մարդկանց մէջ, իւր ազգակիցների հարևանութեան մօտ էր անցկացնում կեանքը, ապրում գետնի տակ։ Այդպէս էին քարոզում հնդկական Վեդայի մաղթանքները, այդպէս էին համոզուած հին յոյներն ու հռովմէացիները։ Կիկերոնն իւր Tusc. (I, 16) մէջ ասում է. *sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum*, և մի նոյն ժամանակ, շարունակում է նա՝ այնքան խորն էր այդ հաւատքը արմատացած ժողովրդի մէջ, որ յետագայում, երբ արդէն մտել էր դիակների այրման սովորութիւնն, այնուամենայնիւ կարծում էին, որ հոգիները կրկին զնում էին գետնի տակը ապրելու³⁾։ Նոյնանման

¹⁾ Ե. Լալայեան—Ձանգեզուրի գաւառ, հր. 104.

²⁾ Նոյն—Ջաւախք, հր. 205.

³⁾ Фюстель де Куланжъ—Древняя гражданская община, հր. 5.

էին հաւատում և հին հայերը. դա բացայայտ է դառնում այն նախապաշարումներէց, թաղման այն ծիսակատարութիւններէց, որոնք տեղի են ունենում այսօր հայերիս մէջ: Նոյն իսկ վերը յիշած երկու օրինակներէց Վարանդայի ու Ջաւախքի հաւատալիքների վերաբերմամբ կարող ենք մի քանի կէտեր առաջ բերել, որոնք մեզ իրաւունք են տալիս ապացուցանելու մեր առաջադրած կարծիքը:

Թաղման ծէսերը հայոց մէջ ցոյց են տալիս, որ ժողովուրդը հաւատում է, թէ իջեցնելով մեռեալի մարմինը գերեզման, թաղում են նրա հետ և հոգուն, որը շարունակում է ինքնուրոյն գոյութիւն ունենալ իբրեւ կենդանի արարած: Գրեթէ ամեն տեղ հայերը սովորութիւն ունեն ննջեցեալի ձեռքերին մի մի մոմ դնելու, որպէսզի նրան միւս աշխարհում, նոր կայանում, մութ գետնի տակ լոյս լինի: Այդ մասին Վարանդայում ասում են, որ մեռելը «միւս աշխարհում իւր բարեկամ ննջեցեալներին ճրագի լուսով տեսնի»¹⁾:

Հին Հռովմէացիները ննջեցեալներին գետին իջեցնելիս զանազան բարեմաղթութիւններ էին անում այն համոզմունքով, որ մեռեալի հոգին գետնի տակ երջանիկ կեանք վայելի: Այդ նպատակով յուղարկաւորութեան ծիսի աւարտին սովորութիւն ունէին երեք անգամ կանչել մեռեալի հոգուն նրա անունով: Վերջապէս յայտնի են այն կլասիկական խօսքերը, որոնք ստէպ այժմս էլ են գործածում. sit tibi terra levis կամ tenuem et sine pondere terram. Հոմանիշ սովորութիւններ տեղի են ունենում մեր ժամանակակից հայ գաւառներում: Վարանդայում, երբ ննջեցեալին իջեցնում են գերեզման, բոլոր յուղարկաւորողները մի մի բռն հող են ձգում դիակի վրայ, ասելով. «Աստուած ճանապարհդ բարի անի, բարեւ տար մեր հին ննջեցեալին»²⁾: Շատ տեղերում, ինչպէս Բորչալիում, Գանձակի գաւառում, դիակը լուանալիս միշտ ար-

¹⁾ Եր. Լալայեան—Վարանդա, հր. 179.

²⁾ Նոյն—Վարանդա, հր. 182.

տասանում են բնորոշ խօսքեր, որոնք անբաժան նմանութիւն ունեն վերը յիշած լատինական բացականչութիւններին.

«Քարդ քաղած ընի,

«Հողդ մաղած ընի,

«Դատաստանդ քաղցր ընի:

«Գնալի ճանապարհդ բարի ընի»¹⁾:

Զանգեզուրում ու Վարանդայում թաղման միւս օրը սգաւորը գնում է և թարմ գերեզմանի վրայ երեք անգամ վայր բացականչում, որով հանգստացնում են մեռեալի հոգին: Վերջապէս աւելորդ չի լինիլ այստեղ յիշել այն հանրածանօթ բառերը, որոնք գործածուելիս են եղել և դեռ դործածւում են գրեթէ բոլոր ժողովուրդների մէջ. այն է, որ դամբարանների վրայ սովորութիւն ունին գրելու կամ ասելու՝ «աստ հանգչում է» և կամ, ինչպէս հայերիս մէջ, գերեզմանն այլապէս կոչում են հանգստարան, մի տեղ ուր հողին հանգստութիւն է գտնում:

Յիւրաւի, որ հողին, ինչպէս ժողովուրդն է նախապաշարուած, միայն դիակի թաղումով է հանգստութիւն գրանում, դրան ապացոյց կարող է ծառայել այն հաւատալիքը, որ մեռեալն անպայման պէտք է թաղուի, հողին յանձնուի, ապա թէ ոչ նրա հողին ոչ մի կայան, ոչ մի հանգստութեան տեղ չունենալով թափառաշրջիկ պէտք է տանջուի և թշնամանայ կենդանի մնացածներին: Վարանդայի, Զանգեզուրի, Գանձակի, Զաւախքի և այլուր հայերը համոզուած են, որ մեռեալների հողիները սաւառնում են իրենց դիակների շուրջը մինչև հողին յանձնելը: Ուրեմն մեռեալների մարմինները թաղուելով, նրանց հողիներն էլ մանելու են գետին: Ուստի մեռեալին հողին յանձնելիս անհրաժեշտ է կատարել ամենայն խստութեամբ այն բոլոր ծէսերն ու պաշտամունքները, որոնք անպայման պահանջւում են ժողովրդի հաւատալիքներով, որպէսզի հողիները բաւական մնան կենդանի ապրողներին: Այդ հիման վրայ մե-

¹⁾ Ե. Լալայեան—Գանձակի գաւառ, հատ. Բ. եր. 94: Բորչալուի գաւառ, Ազգագրական Հանդէս՝ X դ. 1903 թ. եր. 169.

ռեալներին, մանաւանդ սպանուածներին, ինչպէս Զանգեզուրի հայերն են հաւատում, պէտք է ամբողջովին հողին յանձնել: Եթէ նրա մարմնի որեւէ մասը, թէկուզ մի եղունգը, անթաղ մնայ դուրսը, հողին անհանգիստ կը լինի և բազմաթիւ չարիքների պատճառ կը դառնայ. նա իւր տնից մի նոր մեռեալ կը տանի¹⁾:

Այն հաւատալիքը, թէ մեռածների հոգիները սաւառնում են դիակների շուրջը մինչև թաղուիլը, գոյութիւն է ունեցել, որպէս կարելի է ենթադրել, նաև հին հայերի մէջ: Դա Յարալէզների պաշտամունքն է: Յարալէզները զերբնական ոգիներ էին, որոնք լիզելով պատերազմի դաշտում ընկած մարդկանց դիակները, կենդանացնում էին սրանց: Մտաբերենք Մովսէս Խորենացուց Արայ գեղեցկի և Շամիրամի վիպասանական պատմութիւնը: «Բայց կռուի մէջ յաղթուեցաւ Արայի զօրքը, և Արան մեռաւ պատերազմի մէջ Շամիրամի զինուորներից: Յաղթութիւնից յետոյ տիկինը դիակապուտներին ուղարկեց ճակատամարտի տեղը... Արային քաջ զինուորների մէջ մեռած գտան: Բայց երբ հայոց զօրքերը միւս անգամ պատերազմի գրգռուեցան Տիկին Շամիրամի դէմ Արայի մահի համար վրէժ առնելու, Շամիրամն ասաց. իմ աստուածներին հրամայեցի լիզել Արայի վէրքերը և կենդանացնել: Յնորուած լինելով տուփական ցանկութեամբ, Շամիրամը միանգամայն յոյս ունէր Արային կենդանացնելու իր կախարդութեամբ²⁾: Մովսէս Խորենացու յետագայ խօսքերից պարզուում է, որ այս դէպքում Շամիրամը դիմում է այդ հաւատալիքին, իբրև տեղական, Հայաստանում իրենից առաջ գոյութիւն ունեցող մի պաշտամունքին, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ հանգստացնել գրգռուած հայերին:

Պատերազմում ընկածների կենդանանալու հաւատա-

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ по описанію мѣстн. и народовъ Кавказа. Сувѣрія въ Зангезурскомъ уѣздѣ.

²⁾ Մովսէս Խորենացու պատմ. գիրք Ա, գլ. ԺԵ. աշխարհ. Թարգ. Խորէն վ. Ստեփանէի:

լիքի մասին պատմում է նաև Փաւստոս Բիւզանդը: Վերջինս խօսելով հայոց Մուշեղ զօրավարի մասին Արշակունեաց Վարազդատ թագաւորի ժամանակները (384 թ. Ք. ծ. ա.) ի միջի այլոց ասանդում է, որ այդ թագաւորի դայեակ Բատ Սահառունին շատ նախանձեց Մուշեղի փառքին և իւր անդադրուն բանսարկութիւններով թշնամացրեց յիշեալ թագաւորին հայ քաջարի սպարապետի դէմ: Վերջապէս թագաւորը հրամայել էր սպանել Մուշեղին, որ և կատարուել էր արքայական հանդիսաւոր ճաշի ժամանակը: «Եւ եղև իբրև տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի՝ ի տուն իւր առ ընտանիս իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նրա, թէպետ և տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի: Զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, և վէր երբէք չէր առեալ... Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա. մինչև զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ կցեցին, և հանին եղին ի տանիսն աշտաւակի միոյ, ասէին՝ թէ վասն զի այր քաջ էր, Առէգք իջանեն և յարուցանեն զգա: Պահապան կային, և ակն ունէին յառնելոյ մինչև նեխեցաւ մարմինն: Ապա իջուցին յաշտաւակէ անտի, և լացին թաղեցին զնա որպէս օրէն էր»¹⁾:

Մի այլ հայ հեղինակ (V դարու) Եզնիկ Կողբացին իւր «Եղծ Աղանդոց» երկի մէջ նոյնպէս խօսում է, որ հայերը հաւատում էին, թէ պատերազմում ընկածների դիակները կարող էին կենդանանալ Յարալէզների օգնութեամբ²⁾:

Վերոյիշեալ բոլոր օրինակներից կարելի է այն եզրակացութեան յանգիլ, որ հին հայերը, հաւատալով մեռելների յարութեան գաղափարին Յարալէզների օգնութեամբ, միևնոյն ժամանակ այն համոզմունքի պէտքէ լինէին, որ այդ մեռեալներն յարութիւն կարող էին առնել, այսինքն հոգիները կրկին միանալու էին մարմինների հետ, դեռ

¹⁾ Փաւստոս Բիւզանդ՝ Պատմ. հայոց—դարութիւն Ե, գլ. 1, 2

²⁾ Եզնիկ Կողբացի՝ Եղծ Աղանդոց—գլ. Ա, յօդ. 24—25:

քանի որ թաղուած, հողին յանձնուած չէին. ուրեմն երբ հողիները դեռ ևս մտած չէին ստորերկրեայ կայանը, այլ մնում էին դուրսը, մարմինների շուրջը: Այդ երևում է առաջ բերած փաստերից. Մուշեղ սպարապետին չէին թաղել, յուսալով որ կրկենդանանար. և հողին էին յանձնել այն ժամանակ միայն, երբ դիակը ներսուել էր, այսինքն երբ հողին բնաւ չէր մօտեցել մարմինը: Նոյնպէս էր եղել և Արայի դիակի հետ Մովսէս Խորենացու խօսքերին համաձայն:

Թաղուած մեռեալների հողիները միշտ սովորութիւն ունին դուրս գալ իրենց կայեաններից՝ գերեզմաններից. ընդունելով զանազան ուրուականների կերպարանք: Այստեղից է ծագում ուրուականների հաւատալիքը: Մեռելների հողիները սովորաբար գիշերներն են դուրս գալիս, ուստի այդ ժամանակները վտանգաւոր է անցնել գերեզմանատան մօտով: Հազար ու մի առասպելներ են պատում ժողովրդի բերանում այդ հաւատալիքների վերաբերմամբ, առասպելներ, որոնք ահ ու սարսափ են ազդում մտաւարկաւոր սրտերի վրայ: Զանգեզուրում ասում են՝ «մի անցիր գիշերով գերեզմանատան միջով, ապա թէ ոչ մեռեալները դուրս կը գան իրենց հանգատարաններից և քեզ կը յափշտակեն, կըտանեն իրենց մօտ»: Այդ հողիները կարող են երևալ ոչ միայն իբրեւ ուրուականներ, այլ և իբրեւ լոյսի ցոլքեր, բոցեր, կրակներ գերեզմանների վրայ և գիշերային խաւարի մէջ իրենց փայլփլող, խորհրդաւոր կայծերով ահաւոր տպաւորութիւն են թողնում պատահական անցորդի վրայ: Տաճկահայոց մէջ շատ է տարածուած այդ տեսակ հաւատք: Գիւղի պարտէզներէն մէկին մէջ անձնասպան մը թաղուած է, թաղուելէն ամիս մը ետքը, անոր հողքին վրայ ցոլքեր, կրակի կայծեր կընշմարուին, անշուշտ շրջմովիկ հուրն է սա, որու անհետանալէն ետքը, գերեզման բացուելով, զարհուրելի ուրուական մը դուրս կ'ելլէ, ձեռքը մանգաղ ու ոտքին ալ բահ ու բրիչ կապած: Կ'աւանդեն, թէ այս և սոյնօրինակ ճիւղեր հող և ուրիշ տեղեր կընշմա-

բուլին, որոնք իրենց շաւրջը տնկուած պտղատու ծառերուն վրայ ելլելով ամբողջ պտուղներ կը քաղեն և վերստին գերեզման կը մտնեն»¹⁾։

Շատ անգամ մեռելները գերեզմանից դիշերը ելնելով ընդունում են զանազան կենդանիների կերպարանք և մըտնում մարդկանց մէջ։ Այս հաւատալիքի մէջ պէտք է տեսնել մասամբ հոգեյածութեան (métempsichose) գաղափարը, այսինքն հոգիների կերպարանափոխուիլը զանազան շնչաւոր և անշունչ առարկաների։ Մեռելների հոգիների այդ կերպարանափոխուած ճիւղները կենդանիների և այլ հրէշների գէմքով կոչւում են ժողովրդի բերանում խորթ-լախ և գողնաղաւը։ Մարգուանի, որպէս և Տաճկահայաստանի շատ տեղերում հայերը հաւատում են, որ գիշերը մեռելները «գերեզմաններէն ելլելով՝ այծի, շունի կերպարանքով շրջակաները կը պտտին. կ'ըսուի, թէ ասոնք ջուրէն և կամ առջկնին քաշուած գծէն անդին չեն կրնար անցնիլ»²⁾։ Նոյնպիսի հաւատք տարածուած է նաև Կովկասի հայերի մէջ։

Ժողովրդի կարծիքով խորթլաւիշ են լինում այն բոլոր մեռեալները, որոնք թաղուել են առանց պատշաճաւոր ծիսակատարութիւնների։ Հետեալէս հասկանալի է, թէ ինչու հայեր այնպէս խիստ կատարում են այն բոլոր սովորութիւններն ու սնտիապաշտական ձեւակերպութիւնները, որոնք դարերով գոյութիւն են ունեցել ժողովրդի կրօնական հաւատալիքների մէջ և որոնք նրա համոզմունքով անպայման անհրաժեշտ են հանգուցեալների հոգիների բարօրութեան համար. ապա թէ ոչ, հակառակ դէպքում, ազգականներն հանապազ ենթակայ են լինելու այդ հոգիների չարակամութեանն ու հալածանքներին։

Ինչպէս երևում է խորթլաւի և գողնաղաւի հաւատալիքը գոյութիւն է ունեցել և միջնադարեան հայերի մէջ։ Այդ առթիւ Առաքել Դավրիժեցու պատմութեան մէջ գրա-

¹⁾ Բիւրակն, 1899 թ. № 16.

²⁾ Բիւրակն, 1900 թ. № 28.

նում ենք մի հետաքրքիր տեղեկություն, որն այդ հեղինակը աւանդում է իբրեւ մի իրողություն. «Յետ չորից աւուրց ուրանալոյ իւրոյ սատակեցաւ Ղարաչորակն, և յետ չորից աւուրց թաղման իւրոյ յաւուր միում ընդ մերձենալ երեկոյեան տեսին զՂարաչորակն ուրացողն, զի ելլեալ էր ի վին, յորում թաղեալն էր, մերկ և խայտառակ և գարշադէմ և այլագունակ, իբրեւ զշուն կատաղի և զպատանն իւր արկեալ 'ի վերայ ուսոց իւրոց գայր ընդ մէջ քաղաքին 'ի շուկայն և 'ի կրպական շրջէր, և որք տեսանէին՝ զահի հարեալ ահաբեկ լինէին, քանզի ամենեքեան ճանաչէին զնա... Եւ ամենայն աւուր ելանէր ընդ մերձենալ երեկոյին և մինչի լուսանալ առաւօտուն շրջէր... և ընդ մերձենալ առաւօտուն զնայր 'ի դիրն իւր մտանէր»:

Մեռեալների հոգիների ելնելը գերեզմանից գիշերը — դա մի ընդհանրացած հաւատալիք է, որ տարածուած է գրեթէ բոլոր ժողովուրդների կրօնական մտապատկերների մէջ. էլ չենք խօսում հին յոյների, հռովմէացիների, եգիպտացիների, հնդիկների մասին, որտեղ այդ հաւատքը մի ամբողջ մանրագնին սխտեմի է վերածած, այլ և կովկասաբնակ մանր ազգութիւնների մէջ ծաղկում են այդ տեսակ պաշտամունքներն ամենայն տոկունութեամբ մինչև մեր օրերը:

Նկատի առնելով հոգիների միւս աշխարհում վարած կեանքն ու գոյութեան պատկերը, որի մասին կրիստոսներ հետևեալ գլխներում, ժողովուրդը կարծում է, որ մեռնողների հոգիները անշուշտ մեծ դժուարութեամբ են անջատում այս կեանքից և դիմում գերեզման: Այս առթիւ հայ ժողովրդի մէջ կան զանազան հաւատալիքներ: Դա այդպէս անուանած հոգնդարձի հաւատքն է, որով կարելի է երկարացնել մեռնողի կեանքը, թոյլ չտալով, որ հոգին շուտով բաժանուի մարմնից: «Բորչալիում, ոչ թէ թեթեւացնում են հոգեվարքը, այլ և հոգեդարձ են անում. սաստիկ լացով խանգարում են հրեշտակին հոգին առնելու: Այսպիսի դէպքերում հիւանդն ապրում է դարձեալ մէկ

կամ ութ օր, սաստիկ տանջուելով: Այդ ժամանակ միայն նկատելով, որ հոգեդարձ է եղել, հիւանդին բուրրովին առանձնացնում են և հանդիստ թողնում, որ հոգին աւանդէ՞: Որպէսզի հիւանդը ոչ դժուարութեամբ բաժանուի այս կեանքից և կարօտով չմնայ այս աշխարհից, ջանում են մի կերպ թեթեւացնելու նրա հոգեվարքը: «Այդ նպատակով, եթէ հիւանդը երկրագործ է՝ խփի, եթէ դարբին է՝ մուրճն ու սալը, եթէ հիւանդ ուրագը դնում են կրծքին: Եթէ հիւանդի սիրելիներից մէկը ներկայ չէ և սա տանջւում է նրա կարօտով, վերջինիս շորերը, գաւազանը, նամակը դնում են հիւանդի կրծքին՝ որ հանգստանայ և հոգին աւանդէ՞»¹⁾: Բուլանըխում «հոգեվարքի ժամանակ ընտանիքի լացն ու կոծը աւելի կըսաստկանայ, բայց որքան կարելի է, պէտք է այնպէս լան, որ հիւանդը հոգեդարձ չըլինի, այսինքն թէ հոգին կ'ուզէր երթալ, բայց ընտանիքի լացն ու կոծի պատճառով նորից կըդառնայ մարմնոյ մէջ. երբեմն էլ Աստուած, գլխաւով ողորմելի ընտանիքին 3 օր ժամանակ կըտայ հիւանդին, որ երթացողից կարօտով չմնան: Հոգեդարձը որ շատ երկարի, աշխատում են թեթեւացնել հոգեվարքը. այդ նպատակով եթէ հիւանդն իւր կենդանութեան ժամանակ որեւէ սովորութիւն ունէր ուտելու, խմելու կամ մօլութիւն, վէզ կըդնեն սրտի վրայ»²⁾:

Նոյն իսկ երբ արդէն մի մեռած դիակ է մնացել, ժողովուրդի համոզմունքով, կարելի է միշտ նկատել, թէ հոգին չէր ուզում հեռանալ այս աշխարհից: Բոլոր հայ գաւառներում սովորութիւն ունեն, երբ հիւանդը վերջնականապէս փրչում է հոգին, դիտելու մեռելին, եթէ աչքը բաց է մնացել, իսկոյն մի քիչ հող են ածում վրան, տրորում և փակում, հաւատալով, որ նա աշխարհից դեռ կշտացած չի եղել և միայն հողով կարող է կշտանալ. և եթէ բերանը

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ՝ Ազգ. Հանդ. X գ. 1903.

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ—Ազգ. Հանդ. Ե. գիրք, 1899 թ.

բաց է մնացել, փակում են բերանը¹⁾։ Շատ անգամ նաև թաղուած, հողին յանձնուած մեռեալներն էլ դէպի աշխարհն են նայում և չեն կշտացած նախկին կեանքից։ Բուլանըխում, որպէս և բազմաթիւ հայաբնակ գիւղերում, մեռելի թաղելուց մի քանի օր յետոյ գերեզմանի հողի փուլը կը դիտեն, եթէ փոսացած լինի, կասեն, աչքն 'ի դունին (աշխարհն էր)²⁾։ Վարանդայում, «եթէ մի ննջեցեալից յետոյ տնեցիներից հիւանդանում են, կարծում են, թէ ննջեցեալն իսկապէս մեռած չէ և տնեցիներից եօթը հոգի տանելու է։ Որոշելու համար, թէ ննջեցեալն իսկապէս մեռած է թէ ոչ, գերեզմանի վրայ դարի են ածում և ձին տանում մօտը. եթէ կերաւ, այդ ապացոյց է, որ ննջեցեալն իսկապէս մեռած չէ։ Այս դէպքում բաց են անում գերեզմանը, ննջեցեալի գլուխը ջախջախում, կամ մի մեխ խփում գլխին, մէկն էլ սրտին»³⁾։

Քանի որ հոգին դժուարութեամբ է բաժանուում այս կեանքից, հետևաբար նա ձգտելու է ամենայն կերպ հնարաւորութիւն ունենալ, որպէսզի վերադառնայ տնեցոց մօտ։ Իսկ այս վերադարձի գաղափարը լցնում էր նախնական մարդու կրօնական մտապատկերները միմիայն ահ ու դողով։ Քանի որ նախնական մարդը տակաւին հոգեպաշտութիւն էր դաւանում առանց իմանալու այն պաշտամունքները, որոնցով կարելի էր հայցել վերին ոյժերի, խորհրդաւոր ոգիների գութն ու բարութիւնը, նա երեւակայում էր այդ հոգիներին, միայն իբրեւ ահաւոր, փասաբեր արարածներ։ Ուստի հոգեպաշտ մարդը դիմում էր զանազան միջոցների, որոնց օգնութեամբ հնարաւոր էր նրա կարծիքով թոյլ չտալ որ մեռեալների հոգիները, քանի որ դիակները չէին թաղուած, վերադառնան ճանապարհից դէպի տուն։ Այդ հաւատալիքների մնացորդները

1) Ե. Լալայեան՝ Բարչալուի գաւառ—Ազգագր. Հանդէս, 1903 թ. X գիրք. նոյն՝ Սիսիան—Եր. 141, նոյն՝ Գանձակի գաւառ—Եր. 93, նոյն—Ջաւախք, Եր. 195.

2) Բենսէ՝ Բուլանըխ, 1899 թ. գիրք Ե.

3) Ե. Լալայեան՝ Վարանդա, Եր. 184.

գտնում ենք հայկական մի շարք սնապաշտութիւնների մէջ: Գերմանացիների մէջ սովորութիւն կայ, եթէ մէկը վախճանում է, խսկոյն և եթ ըաց են անում սենեակի բոլոր պատուհանները, որպէսզի հոգին դուրս գնայ սենեակից: Ահա այսպիսի սովորութիւն գոյութիւն ունի նաև հայերի մէջ: Գանձակի գաւառում, երբ սկսւում է հոգեւորը, ըաց են անում պատուհանները նոյն այդ դիտաւորութեամբ¹⁾: Հայերը հաւատում են, թէ երբ ցանկալի է, որ մէկը իւր գնացած ճանապարհից յետ չդառնայ, նորա մէկնած ժամանակը յետևից մի կուժ կամ որևէ կաւէ աման են կոտրում, ասելով՝ «գնալդ լինի, գալդ չլինի»: Այս նպատակով էլ, երբ մեռելը դադարով դուրս են հանում և ուղևորում դէպ եկեղեցի կամ հանգստարան, անեցիկներից մէկն անյապաղ դռան շէմքի վրայ կոտրում է կաւէ մի աման, որպէսզի հոգին տուն չվերադառնայ: Յիշեալ սովորութիւնը տարածուած է նաև Թիֆլիզի հասարակ ժողովրդի մէջ:

Գրեկանդիայում, ինչպէս և հարաւային Աֆրիկայի մի քանի ցեղերի մէջ, թագաւորում է նոյն նպատակով մի հաւատալիք, թէ հարկաւոր է մեռելի հոգուն խաբել, որպէսզի սա վերադարձի ճանապարհը չգտնի: Այդ առթիւ յիշեալ վայրենիները հանգուցեալին դուրս են հանում տանից ոչ թէ դռնից, այլ պատուհանից, կամ պատի մէջ մի ծակ են ըաց անում և սրա միջից դուրս հանում դիակը և ապա պատուհանը փակում կամ պատի ծակը կրկին ծեփում: Երբեք որ մեռելի հոգին, այդ անցքերը փակ գտնելով, չի իմանայ, թէ որտեղից են իրեն դուրս բերել: Այս տեսակ հաւատալիք կարելի է գտնել և կովկասաբնակ օսերի մէջ: Հոմանիշ նշանակութիւն ունի և հետեւեալ սովորութիւնը Բորչալուի հայերի մէջ: Դիակը սենեակից դուրս հանելիս, դադարը երեք անգամ խփում են դռանը և յետ տանում: Երեւի այստեղ մարդկային միտքը մի խորաման-

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ, հր. 93.

կուլթիւն է գործադրում, որպէսզի այդ երեք զարկերով մեռեալի հոգին մոռանայ, չիմանայ, թէ ի՞նչ տեղով նորան դուրս բերին¹⁾։

III.

Նախորդ տողերում գիտողութեան առանց հայ ժողովրդի մէջ տիրապետող հաւատալիքները հոգու և մահուան վերաբերմամբ։ Սակայն դորանով լոկ չեն վերջանում այդ հաւատալիքները։ Ինչպէս արդէն վերը նկատել ենք, մեռածները, հանգիստ առնելով գերեզմանների մէջ, սկսում են նոր կեանք. նրանց հոգիները շարունակում են ապրել միւս աշխարհում, ստորերկրեայ կայանում, որտեղից նոքա միշտ կամ դուրս են գալիս կամ իրենց մասին յիշեցնել տալիս կենդանի մնացածներին, այս աշխարհում ապրողներին։ Այստեղից աւաջանում են որոշ յարաբերութիւններ, շփման որոշ կապեր մեռեալների հոգիների և կենդանի մնացածների միջև։ Եւ ունի հետ, կենդանի մնացածներից որոնց հետ են հոգիները պահպանելու իրենց յարաբերութեան կապերը, եթէ ոչ իրենց ամենամօտիկ կենդանի մնացած բարեկամների, ազգականների, վերջապէս այն ընտանիքի հետ, որին երբեմն իրենք պատկանում էին։ Այդ յարաբերութեան կապերն անհրաժեշտ են պահպանելու, որովհետեւ հոգիները միւս աշխարհում նոյն պէտքերն ու կարիքներն ունեն, ինչ որ մի ժամանակ այս աշխարհում. նոքա ստորերկրեայ կեանքում ապրում են նոյն զգացմունքներով, նոյն մտքերով, նոյն տանջանքներով և նոյն ուրախութիւններով, որոնցով զգացել ու մտածել էին այս կեանքում։ Այսպէս էին հաւատում մարդիկ նախնական ժամանակներում, ալեւոր հնութեան մէջ. այսպէս են հաւատում նաև այժմս, մեր օրերում, շատ ժողովուրդներ, որոնք տակաւին կանգնած են կուլտուրական ստոր

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագր. հանդէս՝ 1903 թ. գիրք X.

աստիճանների վրայ. այսպէս է վերջապէս հաւատում շատ հայաբնակ գաւառներում մեր ժողովուրդը:

Ակնհերե է, որ մեռեալների հոգիները և ողջերը միջև գոյութիւն ունեցող կապերի մասին տիրող այդ հաւատքը պէտք էր ծագեցնէր մի նոր զգացմունք, այն է՝ ամենայն միջոցներ ձեռք առնել բաւարարութիւն տալու հոգիների պահանջներին, գոհացում տալու նոցա կարիքներին: Հակառակ դէպքում հոգիները կարող են թշնամանալ իրենց ազգակիցների դէմ և հանապազ չարիքներ ու ձախորդութիւններ պատճառել վերջիններին: Զուր չէ մեր ժողովուրդն ասում՝ «մեռելներն ալ չեն մոռնար ըրենց էղած բարիքը»: Ուստի վերոյիշեալ զգացմունքը վերածւում է մի սրբազան պարտականութեան, մի կրօնական արարողութեան, որ անհրաժեշտ է կենդանի մնացածների երջանկութեան համար: Դա մեռեալների պաշտամունքը, կուլտն է, որ այնպիսի խորն ակոսներ է փորել հայ ժողովրդի կրօնական մտապատկերների մէջ:

Դաւանելով մեռեալների յարաբերութեան կապերի վերաբերմամբ այս տեսակ հայեացք, հայ ընտանիքն անշուշտ պէտք է անջնջելի յիշատակ պահի իւր հանգուցեալների մասին, երբէք մոռացութեան չտայ նրանց հոգիներին: Այդ առթիւ բոլոր հայ գաւառներում սովորութիւն ունեն՝ դիակը վերցնելիս թաղել տանելու համար, նրա տեղը դնում են մի քար կամ գարի շաղ տալիս, որպէսզի հանգուցեալի յիշատակն այդ տան մէջ հաստատ մնայ: Բուլանըլիում մեռելի թաղման միւս օրը երեկոյեան դէմ բարեկամներն ու դրացի կանայք կրհաւաքուեն հանգուցեալի տանը և կ'սկսեն մեռնողի մասին խօսալ, յիշատակել և ապա այնտեղ, ուր ննջեցեալը հոգին աւանդեց՝ սեղան կըտրուի և վրան թուով 7 ճրագներ կըշարեն. այդ լուսաւորութիւնը, որով ուզում են արտայայտել յիշատակելու գաղափարը, կոչւում է մեռելի հոգու ծրագ¹⁾: Նոյնպէս և Բորչալիում մեռելի թաղման օրից սկսած 7 գիշեր

¹⁾ Բնակէ՝ Բուլանըլի, — Ազգագրական Հանդէս, 1899 գիրք Ե.

շարունակ ձեթի կրակ են վառում¹⁾։ Գանձակի գաւառում, Սիսիանում, ինչպէս և մի քանի այլ տեղերում թաղման օրից սկսած 8 երեկոյ շարունակ ննջեցեալի տանը, դիակը լողացրած տեղում, ճրագ են վառում²⁾։

Մեռելները հոգիները այդ յարաբերութիւնները կապը պահպանում են իրենց կողմից նորանով, որ ժամանակ առ ժամանակ գալիս են իրենց ընտանիքին այցելութեան։ Ջաւախքում, ինչպէս և Թիֆլիզում կամ այլ ուր, ժողովուրդն հաւատացած է, որ մեռելների հոգիներն իրենց կայաններից շաբաթ երեկոները գալիս են տնեցիներին այցելութեան. ուստի այդ երեկոները ճրագը մինչև լոյս վառ են թողնում, կամ եկեղեցական մում վառում, խունկ ծխում³⁾։

Հանգուցեալի դիակը լուանալիս սովորաբար ասում են ոտանաւորի ձևով իրենց բարեմաղթութիւնները հանգուցեալի հասցէին. և այդ արտասանած խօսքերի մէջ կան բառեր, որոնցով ցանկութիւն են յայտնում, որ հանգուցեալի յիշատակը միայուն լինի.

Գնալի ճանապարհդ բարի ընի,

Աղօթքդ տան վրայ ընի,

Մնացածները բարի ընեն,

Դուն էլ բարի մեռել ընիս,

Զմիռանան քէ⁴⁾։

Հանգուցեալների յիշատակը հաստատ պահելու այդ գաղափարը հեթանոսական կրօնից իւրացրել է և քրիստոնէութիւնը։ Վերջինս չէր կարող իւր դաւանանքի մէջ չընդունել այն սկզբունքները, որոնք դարբերով ծաղկել ու գոյութիւն էին ունեցել գրեթէ բոլոր ժողովուրդների կրօնական փիլիսոփայութեանց մէջ։ Դա «մեռելոց յիշատակի»

1) Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագրական Հանդէս, 1903 թ. գիրք X.

2) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, եր. 99.

3) Նոյն՝ Ջաւախք, եր. 206.

4) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, եր. 94. նաև նոյն՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագր. հանդէս, 1903 թ. գիրք X.

տօնն է, մի օր, երբ բոլոր քրիստոնեաները պէտք են նուիրեն երբեմն իրենց ընտանիքին պատկանող մեռած անդամների յիշատակը յարգելուն: Հայոց եկեղեցական սովորութիւններն այդ կողմից աւելի հեռուն են գնացել և հաստատել են մի շարք ծիսակատարութիւններ ու օրեր մեռեալների յիշատակի համար: Այդ նպատակին են ծառայում «այգը», եօթնից յիշատակը, քառասունքը, տարուայ միջին հինգ սահմանեալ մեռելոցներ: Վարանդայում ժողովուրդը հաւատում է, որ մեռելների հոգիները նաւակատիքների, մեռելոց օրերին իջնում են իրենց գերեզմանների վրայ և սպասում, որ իրենց ազգականները գան, դերեզմաններն օրհնել տան: Եւ եթէ օրհնել են տալիս, իրենք ուրախացած օրհնում են օրհնել տուողներին, իսկ եթէ չեն օրհնել տալիս՝ տխուր տրտում հեռանում են, անխօսելով ազգականներին¹⁾: Վերջապէս մեռելներին շատ տեղերում յիշում են նաեւ Աւագ ուրբաթ օրը. այս սովորութիւնն այժմ էլ ընդհանրացած է Արեւմտեան Եւրոպայի քրիստոնեայ հասարակութիւնների մէջ:

Քանի որ հանգուցեալների յիշատակն այսպիսի մի մեծ նշանակութիւն ունի ընտանիքի համար և, նախամեծար տեղ բռնելով մեռեալների պաշտամունքի մէջ, անհրաժեշտ պայման է համարւում հոգիների հանգստութեան համար, ուստի ժողովուրդը համոզուած է, որ մեռեալների հոգիներն ամենայն կերպ շահագրգռուած են վառ պահելու այդ յիշատակն իրենց վերաբերմամբ: Այս մասին հայ հաւատալիքների մէջ գոյութիւն ունի մի անտիապաշտութիւն, թէ մեռելներն իրենց տանից, ընտանիքից տանում են իրենց հետ որեւէ բան, որը կենդանի մնացած տնեցոցը հանապազ կը յիշեցնէ հեռացած հոգիների մասին: Մի բան տանելով՝ հանգուցեալները պէտք է կամ մի փրփա կամ մի բարեք հասցրած լինեն ընտանիքի անդամներին՝ մի խօսքով զգալ, մտածել տան նրանց, որ իրենք՝ հոգիները՝ տակաւին ապրում են և թէ իրենց մոռանալ չի կարելի:

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Վարանդա, եր. 185.

Ահա այդ նպատակով մեռեալների հոգիները գնալով գերեզման, կարող են իրենց հետ տանել ընտանիքից իրենց սիրելիներից մէկին: Եւ ժողովուրդը միշտ աշխատում է մինչև անգամ գուշակել, թէ արդեօք մեռելն իւր հետ կըտանի մի այլ ուրիշին. ուստի կարծում են, որ եթէ մեռելի մարմինը կակուղ լինի, յետևից մի նոր մեռել է տանելու: Բաբերդի հայերը այդ վտանգից ազատուելու համար հաւատում են, որ «ննջեցեալը տնէն դուրս հանած ատեն, ետէն ջուր նետել հարկաւոր է, որպէսզի ուրիշ մահ չպատահէ»¹⁾: Գրեթէ բոլոր հայ գիւղերում մեռեալի պատանքից աւելացած կտորը տան սիւնին են փաթաթում՝ ապա թէ ոչ մեռեալի հոգին բարկանալով, որ իրեն պատկանելիք լաթը գործածում են տանեցիք, կարող է տանից մի նոր մեռել տանել իւր հետ: Մեռելը շատ անգամ, երբ նրան գերեզման են տանում, յուղարկաւորութեան միջոցին «կոխ» է տալիս ճանապարհին պատահած մարդկանց, մանաւանդ երեխաներին: Ուստի յուղարկաւորութեան միջոցին բոլոր տներում անհրաժեշտ պէտք է ոտքի կանգնեն, մանաւանդ ծննդկան կանայք ու երեխայք. նոյն իսկ ծծկեր մանուկներին «կոխից» ազատ պահելու համար մեռել անցկացնելու միջոցին օրօրոցի հետ զլխի վեր են կանգնացնում:

Հոմանիշ նշանակութիւն են ներկայացնում և հետեւեալ մի քանի նախապաշարումները, որոնք այնքան մեծ առնչութիւն ունեն մեռեալների յիշատակը մնայուն պահելու գաղափարի հետ: «Երբ մէկը մեռնի, տան մէջ բոլոր ջրերը կըթափեն, որովհետեւ մեռելն իւր ձեռքը մէջը թաթախած կըլլայ»²⁾: Կէտիկի գաւառում «տունէն ջեռը (աւելուածը) մեռելին ետէն կընետեն, որպէսզի ցաւ, չուռ հետը տանի»³⁾: Մարգուանի հայերը հաւատում են՝ որ երբ ընտանիքից մէկը վախճանուի, պէտք է տան միւս

¹⁾ Բիւրակ, 1899 թ.

²⁾ Բիւրակ, 1900 թ.

³⁾ Անդ.

անդամների հասակի երկայնութեամբ մանած թել չափեն ու մեռնողի պատանքի մէջ դնեն, որպէսզի հիւանդութիւնները նրա հետ հողին յանձնուին¹⁾։ Նոյն դաւառում «մեռելը թաղելէ ժամանակ մը յետոյ, երբ տան անդամներէն մէկն հիւանդանայ, շապիկը մեռնողի գերեզմանի վրայ կը թոթուեն, հիւանդութիւնը հոն կը թափուի, կ'անհետանայ»²⁾։

Նախորդ և այս գլխում արած նկատողութիւններից կարող ենք եզրակացնել, որ նախնի մարդու, ինչպէս և կուլտուրապէս ստոր կանգնած այժմեան ժողովրդների, կրօնական փիլիսոփայութիւնն ամբողջապէս տողորուած էր մատերիալիստական հայեացքներով։ Կրօնական այդ մատերիալիզմն ըմբռնում էր իւր ամենակոպիտ մտապառկերներով, որոնք կայանում էին նրանում, որ մեռեալներն հանդերձեալ կեանքում շարունակում էին նոյն կենսական պահանջներն ու կարիքները զգալ, ինչպէս որ իրենց կենդանի ժամանակը։ Մեզ շատ հեռուն կը տանէր ծանօթանալու և համեմատելու այդ տեսակ կրօնական հայեացքների գոյութիւնն հին հռովմէացիների, յոյների, հնդկացիների, ինչպէս և ժամանակակից բազմաթիւ վայրերի ցեղերի ու կովկասեան լեռնականների մէջ։ Բաւականանա՞նք միայն տեսութեան առնելու հայերի հաւատալիքների մէջ ընդհանրացած մատերիալիստական հայեացքները հոգիների անդրերկրեայ կեանքի վերաբերմամբ, հանդերձեալ կեանքի, որ միանգամայն նմանում է իբր այս աշխարհիս կեանքին։

Ահա այսպիսի հայեացքների ազդեցութեան տակ հայ ռամիկը առանձնապէս հոգս է քաշում մեռեալի հետ միասին թաղել այն ամենն, ինչ որ նրան անհրաժեշտ է եղել այս կեանքում։ Բորչալիում «դադաղի մէջ դնում են, եթէ ննջեցեալը դարբին է եղել՝ մուրճ, եթէ հիւսն՝ ուրագ, եթէ սափրիչ՝ ածելի, մի խօսքով նրա պարապմունքներին

¹⁾ «Բիւրակ», 1900.

²⁾ Անդ.

վերաբերեալ մի գործիք»¹⁾։ Նոյն մտքով պէտք է բացատրել և այն երևոյթը, որ շատ տեղերում մեռելներին թաղում են ամենալաւ շորերի, թանգագին իրերի հետ՝ ապարանջաններ, օղեր, զէնքեր և այլն։ Հայկական գաւառներում հնախուզական նպատակով կատարած մի քանի պեղումների ժամանակ հին գերեզմաններից հանել են այդպիսի իրեր. սակայն ի հարկէ շատ մեծ համարձակութիւն կըլինէր մեր կողմից պնդել, որ այդ գերեզմանները հայկական ծագումի են, մինչև որ հնագէտները չ'ապացուցեն այդ։ Բայց և այնպէս՝ նկատի առնելով համեմատական փաստերն ուրիշ ազգութիւնների վերաբերմամբ, մենք կարող ենք առ այժմս բաւականանալ միմիայն ենթադրութիւններով, որ հայերն էլ հին ժամանակները իրենց հանգուցեալներին գերեզման իջեցնելիս թաղում էին նոյնպիսի իրեր, որպիսիք գտնուած են վերոյիշեալ պեղումներից։

Ժողովուրդը այն կարծիքի է, որ եթէ չհոգայ այդ մասին, միևնոյն է՝ մեռեալներն իրենք արդէն իրենց հետ կըտանեն, ինչ որ ցանկանան։ Բուլանըխում հայերը հաւատում են, որ «մեռնողն իւր բաժին (ժառանգութիւն) տաւար, ոչխար և այլն կըտանէ իւր հետ (կըստտակեն)»²⁾։ Ուստի ժողովուրդը մտածում է, որ աւելի լաւ է մեռելների վրէժխնդրութիւնից ու բարկութիւնից ազատ մնալու համար, հոգս քաշել այն բոլորի մասին, ինչ որ հոգիներին հարկաւոր է հանդերձեալ կեանքում։ Այդ հոգսը կենդանի մնացածների կողմից այնպիսի մեծ ծաւալ է ստանում, որ նոքա աշխատում էին մեռեալներին նոյնիսկ չզրկել իրենց կանանցից ու ծառաներից։ Սրանով պէտք է բացատրել այն սովորութիւնը, որ գոյութիւն ունէր Հնդկաստանում մինչև XIX դարու առաջին կիսամեակը՝ այն է այրի մնացած կանանց այրումն իրենց մեռած ամուսինների գերեզմանների վրայ հրաբորբոք խարոյկների մէջ։ Կրակն,

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագրական Հանդէս, 1903 գիրք X.

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ—Ազգագրական Հանդէս, 1899, գիրք Ե,

այս դէպքում ոչնչացնելով կնոջ մարմինը, տանում էր նրա հոգին ամուսնու դիրկը: Ի հարկէ այս սովորութեան դործածութեան մասին մեզ ժամանակակից հայերի մէջ խօսք անդամ չի կարող լինել: Սակայն մի քանի հին սովորութիւնների մնացորդները և մեր պատմագիրների աւանդած դիւցաբանական զրոյցները մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հին հայոց մէջ էլ գոյութիւն է ունեցել այրի կանանց և մասամբ ծառաների այրումը մեռեալների դերեզմանների վրայ:

Մովսէս Խորենացին հիմնուելով ժողովրդական աւանդութիւնների վրայ, այսպէս է պատմում Արտաշէս մեծի մահը: «Պատմիչը գրում է, թէ որչափ մարդիկ մեռան Արտաշէսի մահի ժամանակ, սիրելի կանայք, հարճեր և մտերիմ ծառաներ»¹⁾ Արտաշէսի որդին՝ Արտաւազդը թագաւորելով իւր հօր տեղը, շարունակում է Մովսէս Խորենացին, զայրացել էր այդքան մարդկային զոհերի առթիւ. «սորա մասին (Արտաւազդի) Գողթնի երգիչներն այսպէս են առասպելաբանում, թէ Արտաշէսի մահի ժամանակ շատ կոտորած եղաւ հեթանոսական սովորութեան համաձայն: Նեղացաւ, ասում են, Արտաւազդը և ասաց՝ դու գնացիր և բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար, ես այս աւերակների վրայ լինչպէս թագաւորեմ»²⁾: Եթէ Մովսէս Խորենացու աւանդած այդ տեղեկութիւնները դերեզմանների վրայ կատարուող սպանութիւնների մասին վերցրած են լեզենդար ու առասպելական աղբիւրներից, այնուամենայնիւ նրանց մէջ պէտք է որոշ իրողութիւն որոնել: Ժողովրդական բանահիւսութիւնն որքան էլ գերբնական ու առասպելայօղ նիւթեր է արծարծում, բայց և այնպէս՝ միշտ պարունակում է իւր մէջ այնպիսի հայեացքներ, կենսական այնպիսի մտապատկերներ, որոնք հանապազ արտացոլացնում են նրա մտաւոր—բարոյական մթնոլորդը, յի-

¹⁾ Մովսէս Խորենացու պատմութիւն՝ Բ գիրք, Կ գլ. աշխարհ. թարգմ. Խորէն ծայրագ. վրդ. Ստեփանէի:

²⁾ Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը գիրք Բ. գլ. ԿԱ.

շեցնել տալիս նրա կենցաղի պատմական ու արդի ձևերի փիլիսոփայութիւնն: Եւ յիրաւի, մենք գտնում ենք այլ պատմական փաստեր, որոնք ապացուցանում են, որ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ յիշատակաձ սովորութիւնն՝ մեռեալների գերեզմանների վրայ կատարուող սպանութիւնները իրօք գոյութիւն է ունեցել նախնի հայերի մէջ: Նոյն Մովսէս Խորենացին, խօսելով Ներսէս Մեծի գործերի և մուծած բարեկարգութիւնների մասին, պատմում է. «Եւ նախարարների ազգերից վերցրեց այս երկու բանը — մերձաւորների խնամութիւնը... և միւսը, որ մնումների վրայ սպանութիւններ էին անում՝ հեթանոսական սովորութեամբ»¹⁾:

Ժամանակի ընթացքում այս սովորութիւնն անշուշտ իսպառ չքացել էր. սակայն նրա ծիսակատարութիւնը, միանգամայն վերափոխուելով, ընդունել էր մի նոր ձև, որի մէջ պարփակւում էր նոյն մտածողութեան ընթացքը, նոյն կրօնական մտապատկերը: Դա՝ այրի կնոջ մագերի (ծամեր) կտրելն է և թաղելը ամուսնու դիակի հետ, նմանապէս իւր մարմնի մասերը, մանաւանդ երեսը, կտրտել: Թէ որքան տարածուած էր հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ վերոյիշեալ ծէսը, դա երևում է այն խիստ որոշումից, որ կայացրել է Վաղարշապատի եկեղեցական ժողովը 325 թ. «Որ կոծ դնեն և գհերսն խզեն և զճակատս հարկանեն, նզովեալ լիցին 'ի կեանս և 'ի մահ»²⁾: Նոյն այդ սովորութեան մասին յիշատակում է նաև Փաւստոս Բիւզանդը. «Ապա յետ մահուան Ներսիսի յորժամ զմեռեալսն լային, փողովք և փանդուօք և փօք զկոծսն պարուցն կաքաւելով, զտիգսն հատնալս, զերեսս սլատառնալս, արք և կանայք պղծութեամբ ճիւղաղութեամբ պարուք դէմ ընդ դէմ հարկանելով և կամ ափս հարկանելով, զմեռեալսն յուղարկէին»³⁾:

¹⁾ Մովսէս Խորենացու պատմութիւն գիրք Գ, գլ. Ի:

²⁾ Աբէլ արքեպ. Մխիթարեան՝ Պատմութիւն ժողովոց Հայաստան. եկեղեցւոյ, եր. 21.

³⁾ Փաւստոս Բիւզանդ, դպրութիւն Ե, գլ. ԼԱ:

Վերայիշեալ այդ խիստ արգելումների ազդեցութեամբ պէտք է բացատրել և այն հետաքրքրական սովորութիւնը, որ դարմանալի պահպանողութեամբ ընդհանրացած է մեզ ժամանակակից հայերի մէջ ամենուրէք. դա այն է, որ կանայք մեռեալի յուղարկաւորութեանը մասնակցում են մինչև եկեղեցի, իսկ եկեղեցուց արդէն տուն են վերադառնում. այնպէս որ սգուոր կանանցից բնաւ ոչ ոք չի համարձակուում դնալ գերեզմանատուն և հանդիսատես լինել թաղման: Աներկբայ է, որ կամենալով իսպառ արմատախիլ անել ժողովրդի մտածողութիւնից ոչ միայն կանանց սպանումը հանգուցեալի գերեզմանի վրայ, այլ և այդ գաղափարի իրական մնացորդները՝ ծամեր և երես կտրելը, քրիստոնէական վարդապետութեան ազդեցութեան ներքոյ ներմուծուել է սովորութեան իրաւունքի մէջ մի հակառակ հասկացողութիւն՝ միանգամայն արգելել կանանց մասնակցելու թաղման յուղարկաւորութեանը:

Այնուամենայնիւ արդի հայերի թաղման սովորութիւնների մէջ նկատում ենք մի քանի մնացորդներ, որոնք իրենց վրայ կրում են նախկին ժամանակների մեռելների գերեզմանների վրայ գոյութիւն ունեցող այրման կամ սպանման հետքերը: Բորչալիում և Գանձակի գաւառում թաղման հենց նոյն երեկոյին հանգուցեալի գերեզմանի վրայ կրակ են վառում¹⁾: Այս սովորութեան մէջ, ինչպէս տեսնում ենք, ժողովուրդը պահպանել է միայն կրակ վառելու ծէսը, որ մի ժամանակ ծառայելիս է եղել հանգուցեալի կնոջ կամ ծառաներին այրելու համար. իսկ այդ կրակի նշանակութեան գաղափարը անյայտ է ժողովրդին, որը միամտօրէն այլ բացատրութիւններ է տալիս:

Թաղման ծիսակատարութիւնների մէջ յայտնի է իբրև մի տարածուած սովորութիւն հանգուցեալի ձիու մորթելը նրա գերեզմանի վրայ: Այստեղ արտացոլանում է ժողովրդի նոյն մատերիալիստական հայեացքը հանգերձեալ

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ եր. 28. նոյն՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագրական Հանդէս, 1903 թ. X գիրք եր. 176.

կեանքի վերաբերմամբ՝ չզրկել հանգուցեալի հոգուն իւր սիրելի նշոյգից, որը իրեն ծառայել էր կենդանի ժամանակը: Յիշեալ սովորութիւնը գոյութիւն ունի գրեթէ բոլոր արիական ժողովրդների մէջ, թէև այժմ միանգամայն վերափոխուած ձևերով պահպանուել է միայն այդ ծիսի մի մասը — ձիու մասնակցութիւնը թաղման յուղարկաւորութեանը մինչև գերեզման¹⁾: Տաճկաստանի հայերի մէջ, ինչպէս երևում է, այդ սովորութիւնը բաւականին ընդհանրացած է: Բուլանըխում «եթէ մեռնողն անդրանիկ մէկն է կամ հարստի միակ զաւակը, նորա ձին զարդարած ու զուգած, մեռնողի ընտիր հագուստներն ու զարդարանքները, զէնքերը և գլխու քօլօզը իւր հարուստ փաթոյթներով ձիու վրայ դրած առջևից կրքաշեն»²⁾: Նաև Սասունի ու Տիգրանակերտի գաւառներում, եթէ ննջեցեալն անդրանիկ զաւակ է, յուղարկաւորութեան հանդիսի համար մի ձի են զարդարում, մեռնողի հագուստը, նրա սուրը, վահանը, հրացանը ձիու վրայ են քաշ ձգում³⁾:

Կենսունակութեան, կեանքի յարատեւութեան անհրաժեշտ պայմանը սնունդն է, կերակուրը: Նկատի առնելով հոգիների հանդերձեալ կեանքում վառած կենցաղի վերաբերմամբ տիրապետող այն մատերիալիստական հայեացքները, որ կազմել է ժողովրդի կրօնական փիլիսոփայութիւնը, բնականաբար սպասելի է, որ հոգիներն էլ իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար միշտ սննդի պահանջ են զգում: Եւ յիշուի, որպէսզի մեռեալների հոգիները քաղցից չտանջուեն, նրանց կերակուր մատակարարելու հոգսը պարտաւորուած են իրենց վրայ վերցնելու հանգուցեալի ընտանիքի սգաւոր անդամները: Տաճկահայաստանի շատ գաւառներում, որպէս և Կովկասի հայերիս մէջ՝ վարանդայում, Գանձակում, Բորչալիում մեռեալի կրծքի կամ

¹⁾ М. Ковалевский — Древний законъ и современный обычай, т. 1, стр. 85—86.

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ — Ազգագրական Հանդէս, 1899 թ. դիրք Ե.

³⁾ Գ. վարդ. Սրուանձտեանց — Մանանայ:

դադալի վրայ մի հաց են դնում: Հանգուցեալին հողին յանձնելուց յետոյ կրկին շարունակում են այդ հոգսերը: Վարանդայում թաղման միւս օրը սգաւորները գնում են «այգ» կատարելու: այնտեղ են հաւաքւում ննջեցեալների ազգականները ու բարեկամները, մանաւանդ կանայք, բերելով իրենց հետ օղի, գինի և խմորեղէն: Գերեզմանն օրհնելուց և բաւականին սուգ անելուց յետոյ մի կին ջուր է ածում՝ զերեզմանի վրայ. յետոյ բոլորը թէ տղամարդ և թէ կին մի մի բաժակ օղի են խմում երկար բարեմաղթութիւններով, ուտում բերած խմորեղէնները և ապա թողնելով մնացորդները զերեզմանի մօտ, իբրև մեռեալի «փայ», վերադառնում սգաւորի տունը ճաշելու¹⁾: Հոմանիշ սովորութիւն տեղի է ունենում Գանձակի գաւառումն էլ. սուգ ու լացից յետոյ նախ տղամարդիք և ապա կանայք ողորմաթաս են խմում, նախապէս մի քիչ օղի լցնելով զերեզմանի վրայ և վերադառնում տուն, ուր և հաց են ուտում: Հանգուցեալի թաղման 40-րդ օրը կրկին կերութում է լինում գերեզմանի վրայ: «Քառասունքին մի ոչխար են մորթում, առաւօտ շատ վաղ խաշու, շիլա և կաթնաճաշ եփում, բարձում ձիերի վրայ և տանում գերեզմանատուն: Այստեղ, գերեզմանի վրայ սփռոց են ձգում և հաց, գինի, օղի, պանիր, դաթայ, մեղր, հալուայ և այլն շարում: Գալիս են բարեկամ կանայք և տղամարդիկ ինչպէս և քահանան: Կանայք չոքում են գերեզմանի շուրջը, լալիս և բարձր ձայնով ողբեր ասում. քահանան կատարում է քառասնէից կարգը, յետոյ սգաւորներից մինը գինի է ածում գերեզմանի վրայ և ապա մի մի բաժակ տալիս նախ տղամարդկանց և յետոյ կանանց, որոնք երկար բարեմաղթութիւններ անելով խմում են և գերեզմանի վրայ դրուած ուտելեղէններից մի քիչ ուտում: Ապա նստում են գերեզմանի կողքին և ճաշում, ուտելով տնից բերած ուտելեղէնները: Տղամարդկանցից յետոյ ճաշում են կանայք: Ի վերջոյ ծաշի մնացորդները թողնելով զե-

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Վարանդա, եր. 183.

ընդամանի վրայ եւ ամեղացած խմիչքներն ածելով զերեզ-
մանի վրայ՝ վերադառնում են»¹⁾։

Բորչալուի հայերի մէջ աւելի ևս հետաքրքիր սովորու-
թիւն կայ։ Ս. Նաչվերացի մեռելոցին հանգուցեալի
բարեկամները հաւաքւում են սգատունը և սգուորների
հետ գնում գերեզմանատուն։ Սգաւորը վերցնում է իւր
հետ զանազան մրգեր և շարում գերեզմանի վրայ։ Երբ
քահանան գերեզմանն օրհնում է, սգաւորը տալիս է սո-
րան մի բաժին այդ մրգերից և մնացածով հիւրասիրում
ներկայ եղողներին. ապա մի քանի հատ թողնելով գերեզ-
մանի վրայ, վերադառնում են տուն և ճաշում²⁾։ Բա-
բերդի հայերը հաւատում են, որ «երբ մեռելտան մը
հաց տան դրսէն, աւելացած կերակուրները մեռելտանը
թողնելու է, որովհետեւ մեռելին բաժինն է»³⁾։ Մեռելների
հոգիները նոյնիսկ ինքեանք են գալիս իրենց ընտանիքի
մօտ սնունդ վերցնելու։ Կեսարիայում «երբ տան մէջ մե-
ռել մը պատահի, առաջին գիշերը գաւաթ մը ջուր կը-
դնեն այն սենեակը, ուր կը պառկէր հիւանդ եղած ատենը,
կը կարծեն, թէ մեռելը նոյն գիշերը կը դառնայ ու այդ
ջուրը կը խմէ»⁴⁾։ Զաւախքում Ժողովուրդը հաւատում է,
որ հիշտէք երեկոները (շաբաթ երեկոները) մութ տեղե-
րում մարդիկ ջուր չպէտք է խմեն, որպէսզի իրենց ազ-
գականների հոգիները ծառաւ չմնան. նրանք խմում են
բոյթ մատի մօտ երկու ջրերի մէջտեղում ձեացող փո-
սով⁵⁾։ Զանգեզուրում շաբաթ երեկոները չի կարելի
լուացք անել, վասն զի այդ ընտանիքի մեռեալները նոյն
երեկոյ կարող են զրկուել ջրից. Ժողովրդի հաւատով
մեռելների հոգիները շաբաթ երեկոյ սովորաբար գալիս
են ջուր խմելու⁶⁾։

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ, Բ հատ. եր. 99—100.

²⁾ Նոյն՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագրական Հանդէս, 1903 թ.
գիրք X.

³⁾ Բիւրակ 1899 թ.

⁴⁾ Բիւրակ, 1899 թ.

⁵⁾ Ե. Լալայեան՝ Զաւախք, եր. 206.

⁶⁾ Материалы по описанию мѣстностей и народ. Кавказа.

Հոգիներին կերակրելու հոգան այն աստիճանի է ընդհանրացած հայ ժողովրդի սնտրիապաշտութեան մէջ, որ նոյն իսկ չի մոռացւում հարսանիքի ժամանակ, երբ բազմաթիւ հիւրերին օրերով կեր ու խումով են գոհացնում, յիշել մեռելներին և սոցա հոգիներին իրենց ուտելու փայլ յատկացնել։ Հարսանեկան հացից հոգիներին բաժին հանելը պարզ երևում է մի հետաքրքրական սովորութիւնից, որ կոչւում է *տըշտըմնդ*։ Զանգեզուրում հարսանեաց շաբաթի երեքշաբթի օրը տղայի տանը հաւաքւում են կանայք հաց թխելու։ Այս գերդաստանի ամենածեր կինը վերցնում է յաղը և մի քիչ ալիւր մաղում, նրան հետեւում է քաւոր կինը և ապա հացթուխը։ Երբ գալիս է աղ ձգելու ժամանակը՝ կանայք նորից շրջապատում են տաշտը և նոյն, ամենածեր պառաւը հանդիսաւոր կերպով վերցնում է մի մի բուռ աղ, ձգում է տաշտի մէջ, ասելով. «էս, այս ինչ մեռեալի հոգուն», «էս, այն ինչ մեռեալի հոգուն», «էս, բոլոր մեռելների օրհնութիւնն ընի էս տանս վրայ»։ Հոմանիշ սովորութիւն գոյութիւն ունի նաև Վարանդայի հայերի մէջ¹⁾։

Բայց կան մեռելներ, որոնք ոչ մի տէր-տիրական չեն թողել, իրենց վրայ տանող մի ազգական չունեն այլևս այս կեանքում։ Եւ ահա ժողովուրդը, որ այնպիսի ակնածութեամբ ու սրբութեամբ է վերաբերում դէպի մեռեալներին կերակրելու հոգսը, այստեղ էլ հետևողական է մնում իւր հաւատալիքի մէջ. նա ջանում է 'ի միջի այլոց սփոփել ու հոգալ օտար մեռեալների հոգիների սննդի մասին։ Այդ նպատակով շատ հայաբնակ տեղերում հաց թխելիս խոնչի վրայ մնացած ալիւրը յետ չեն վերցնում, այլ ածում են թոնիրը անտէր մեռելների յիշատակի համար։

Մեռեալների հոգիներին կերակրելու և խմեցնելու հաւատալիքը, որ այժմս գոյութիւն ունի հայերիս մէջ, անշուշտ պատմական ժամանակներից է անցել ու մնացել

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Զանգեզուրի գաւառ, եր. 73. նոյն Վարանդա, եր. 95.

մինչև մեր օրերը: Դորան ապացոյց են հատուկտոր պատմական տեղեկութիւնները: Մովսէս Խորենացին մեզ աւանդում է, որ հայոց թագաւոր Վերջին Տիգրանը իւր եղբայր Մաթան քրմապետի գերեզմանի վերայ հրամայում է կառուցանել մի բազին, զոհարան, որտեղ բոլոր անցորդները կարող էին վայելել այն զոհերից, որոնք մատուցանւում էին գերեզմանի վրայ¹⁾: Գերեզմանի վրայ խմելու սովորութեան մասին մեզ տեղեկութիւն է տալիս Վաղարշապատի 4-րդ ժողովում յօրինած (426 թ.) կանոնների ԻԱ յօդուածը. «մի թոյլ տացեն քահանայք զինները ստնել ի սուգս մեռելոց և կամ կոծ դնել և աշխար անել»²⁾:

Մեռեալները խիստ պահանջող են իրենց ընտանիքի անդամներից, որպէսզի վերջիններն իրենց պարտականութիւններն արթուն կատարեն և ոչ մի կերպ մոռացութեան չտան: Հակառակ դէպքում հոգիները բարկանում են, տանջւում և միևնոյն ժամանակ տանջում իրենց ազգականներին: Այդ նպատակով հանգուցեալները երևում են երազների մէջ և յիշեցնում միշտ իրենց մասին: Բաբերդի մէջ տիրում է հետեւեալ նախապաշարմունքը. «Երազիդ մէջ մեռել տեսած ժամանակդ, առաւօտուն կտոր մը հաց եկեղեցիին տանիքը նետէ ըսելով՝ ան ըաժինդ, ան է»³⁾: Վարդաշէնի հայերի մէջ հաւատում են, որ եթէ հանգուցեալը մի քանի գիշեր շարունակ երևում է երազում՝ վերցրո՛ւ մի կտոր սոխ, սխմի՛ր հիւթը և տուր մեռեալին ասելով՝ «ահա վերցրու քո ըաժինը, զնա՛, էլ մի գա՛ր»⁴⁾: Նոյն հաւատալիքը գոյութիւն ունի Շիրակում: «Մէկ քիչ էլ հոգու բաներից խաբար տանք, ասաց փեսայ Մանուկը: Էս գիշեր էրազիս, եանի գիվա (իբր թէ) հէրս ու մէրս էկել էին իմ ու հարսի հետ կըկռուէին թէ՛ ինչի մէկ օր

¹⁾ Մովսէս Խորենացու՝ Հայոց պատմութիւնը, գիրք Բ, գլ. 42.

²⁾ Աբել արքեպ. Մխիթարեան՝ Պատմութիւն ժողովոց Հայաստան. եկեղ. եր. 52.

³⁾ Բիւրակ, 1899 թ.

⁴⁾ Сборникъ матеріаловъ по описанію мѣстн. и народовъ Кавказа—Суевѣрія Варташенцевъ. 1892 г. Вып. 14.

հերիսայ չէք դնի, որ գանք ուտենք... Վաղուց է որ հօրս ու մօրս ժամ-պատարագ չեմ էրել, օղորմիս չեմ առել, ես գիտեմ որ էտօրէն է. միտքս կայ էս պասի ելին պատարագ առնեմ, մէկ բօլ-բօլամայ հերիսայ դնել տամ, սաղ գեղը գայ ուտէ ու օղորմի տայ, քալքի թէ խեղճ մեռելներն աչքը կըշտանայ, մեր տնէն կտրի, էլ չգան: Թէ որ չէ մէկ օր էլ կուգան փողոցս մէկի ձեռնէն բռնեն կրտսնին. էն վախտը զուլում պոչը դըզմըզ կ'հասնի... Մեռելը որ գիշերը էրագին գայ ու տնեցոց մէկնումէկին կանչէ, ես ձեռնէն բռնի տանի՝ անպատճառ տնէն մէկը պիտի մեռնի...¹⁾։

Վերոյիշեալ բոլոր օրինակները պատկերացնում են մեր առաջ այն կրօնական աշխարհայեացքը, որ դարերի ընթացքում պահպանուել է հայերի մէջ, թէ հոգիները կարիք են զգում անուշիւ։ Այդ անուշիւ մեռեալները ստանում են անմիջապէս իրենց ընտանիքի անդամներից երկու եղանակով. կամ իրենք մեռեալներն են տանում իրենց հետ և գալիս վերցնում տանից իրենց բաժինը, կամ տնեցիքն են բերում ու թողնում նրանց գերեզմանների վրայ։ Երկու դէպքումն էլ ընտանիքի անդամները հաւատում են, որ հոգիները վայելում են իրենց բաժինները։ Սակայն ժամանակի ընթացքում մեռեալներին կերակրելու գաղափարի վերաբերմամբ զարգացել է մի այլ հայեացք, որ աւելի է ընդհանրացած և գոյութիւն ունի գրեթէ բոլոր ժողովուրդների ու բոլոր կրօնների մէջ։ Այդ հայեացքի հիման վրայ կերակուրը դրւում է հանգուցեալներին ոչ անմիջապէս, այլ այդ կերակուրները ուտում են սգաւորները և թաղման հանդիսին մասնակցողները՝ ի յիշատակ մեռելալին։ Կերակրելու այս ձևը կատարւում է գլխաւորապէս թաղման ու մեռելոց յիշատակի օրերը և յայտնի է զանազան անուաններով. հոգու հաց, մեռելահաց քէլէլ, սուրբ սեղան, սգասեղան, ողորմաթաս և այլն և

¹⁾ Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու՝ Փշրանք Շիրակի ամբարներէց՝ հատ. Ա. երես 180—181.

այլն: Հոգու հացի դադարւոյն կայանում է նրանում, որ ընդունելով մեռելի սգաւորներից առաջարկած հացն ու ճաշը, ուտողները հաւատում են, որ այդ կերակուրների զօրութիւնը աներևոյթ կերպով անցնում է հոգիներին և ոչ թէ իրենց ուտողներին: Թէ ո՞ր աստիճանի խորն է արմատացած հայերի մէջ հոգու հացի սովորութիւնն և սրան կցորդ հաւատալիքները՝ յայտնի է ամենքին և կարօտ չէ բացատրութեան: Բաւական է յիշել, որ նիւթապէս ամենակարօտ ընտանիքն անգամ իւր դրամական ուժերից վեր ծախքերի մէջ է ընկնում, միայն թէ քէլէխ՝ հոգու հաց պատրաստէ: Նրա նախապաշարումներով, եթէ որեւէ թաղում, որեւէ մեռելոց առանց այդ հացի կատարուի, մեռելը հանդերձեալ կեանքում ոչ մի հանգստութիւն չի գտնի, նրա հոգու յիշատակը կրխախտուի: Այդ սովորութիւնն իւր կրօնական աշխարհայեացքով միանգամայն հեթանոսական լինելով և հեթանոսական ժամանակները առաջ գալով, անցել է նոյնութեամբ և քրիստոնէական ժողովրդներին: Քրիստոնէական վարդապետութիւնը դաւանելով հոգիների գոյութեան սկզբունքը, թէև միանգամայն այլ աշխարհայեացքով, այնուամենայնիւ իւրացրել ու սրբագործել է մեռելոց յիշատակները: Ահա այդ մեռելոց յիշատակները քրիստոնէական եկեղեցւոյ լուրեայն համաձայնութեամբ հանապազ ուղեկցւում են հեթանոսական սովորութիւնների այն մնացորդներով, որոնք անուանեցինք մեռելահաց, հոգու հաց և այլն անուններով: Մեռելայների հոգիների կերակրելու ձևը խիստ բազմատեսակ ընաւորութիւն ունի. ուստի աւելորդ չի լինիլ այս տեղ մի առ մի առաջ բերել մեր արծարծած նիւթին վերաբերեալ հետաքրքիր օրինակներ:

Թաղման հանդէսը աւարտելուց յետոյ բոլոր ներկայ եղող հանդիսականները սգաւորների հրաւերով դիմում են հանգուցեալի տունը և ճաշի նստում: Ճաշի վերջին միշտ սովորութիւն կայ ողորմալծաւ խմելու. այս դէպքում բաւականապէս են տան բոլոր հին և նոր ննջեցելոց հոգիների

համար: Շատ գիւղերում սովորութիւն կայ, որ թաղման երկրորդ կամ երրորդ օրը, «առաւելապէս կանայք հաւաքուում են սգաւորի տանը և սգմէրների հետ գնում գերեզմանատուն, քահանային օրհնել տալիս գերեզմանը, լալիս, ողբեր ասում և ապա վերադառնում սգատուն՝ հաց ուտում»¹⁾։

Թաղման եօթներորդ օրը այդ են կատարում պատարագով ու գերեզման օրհնելով. ապա բոլորը դալիս են սգատուն հաց ուտելու: Նոյնն է տեղի ունենում և քառասներորդ օրը, որ քառասունը է կոչւում, թէև շատ տեղերում այդ օրը հոգու հաց տալու սովորութիւնը վերացել է: Վերջապէս կան հինգ նաւակատիկներ իրենց մեռելների յիշատակով, երբ բոլորը սովորութիւն ունեն գերեզմանները օրհնել տալ և բարեկամներին ու հանդիսականներին մատաղ կամ այլ ուտելիքէն բաժանել:

Բացի վերոյիշեալ ընդհանրացած ու պարտաւորեցուցիչ մեռելոց յիշատակներից՝ հայ ժողովրդի սովորութիւնների մէջ գոյութիւն ունեն նաև այլ, որոշեալ օրեր, նոյն նպատակով մեռելներին յիշել և կերակրել: Աւագ ուրբաթ օրը սգաւորներն իրենց բարեկամների հետ գնում են գերեզմանը օրհնել տալիս, վերադառնում սգաւորի տունը և հաց ուտում: Այդ օրը, ինչպէս Բորչալուի ու Գանձակի գաւառի հայերը, անեկ բաղարճ են թխում, որովհետև «անեկ հացը մեռելի բաժին է»: Մեծ պասի առաջին օրը Սիսիանում բոլոր գիւղացիները գնում են եկեղեցու գաւիթը, տանելով խմիչքներ և կերակուրներ: Այստեղ քահանան բոլոր ննջեցեալների համար ընդհանուր հոգոց է ասում, որից յետոյ բոլորեքեան խառը նստում, ընրածներն ուտում են և ապա գնում իւրաքանչիւրը իւր ննջեցեալը օրհնել տալիս¹⁾։

¹⁾ Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ, — Ազգագր. Հանդէս, 1903 թ. գիրք X:

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Սիսիան, եր. 148 և 154.

Ուշադրութեան արժանի են նաև սգասեղանները, որ տիրող սովորութեան համեմատ հանգուցեալի հեռու և մօտիկ ազգականները ուղարկում են սգատուն: Սգասեղանը մեծ մասամբ բաղկացած է լինում կերակրներից և խմիչքներից: Սգասեղանն ուղարկում են հենց թաղման երեկոյին (Բորչալիում), կամ միւս օրը՝ այդ կատարելիս (Զանգեզուրում, Գանձակի գաւառում), վեցերորդ օրը երկոյշեան (Վարանդայում): Այսպիսով մեռեալների հոգիներին կերակրելու և սնունդ հայթայթելու հոգսերին մասնակից է լինում ամբողջ ազգականութիւնը: Սա մի միացորդ է ցեղական սերնդական կազմակերպութեան, ուր սերնդին պատկանող բոլոր անդամները խստիւ պահպանում և կատարում էին սերնդական-ցեղական պաշտամունքին վերաբերեալ հաւատալիքները, մանաւանդ ցեղին ու սերնդին պատկանող մեռեալների հոգիների վերաբերմամբ:

Ներկայ գլխում առաջ բերած օրինակները կարծում եմք միանգամայն բաւական են, որպէսզի լուսաբանեն հայ ժողովրդի կրօնական աշխարհայեցողութեան մէջ տիրապետող մատերիալիստական սկզբունքները: Հանդերձեալ կեանքի մասին գոյութիւն ունեցող մատերիալիստական հայեացքները մի ընդհանրական երևոյթ են կազմում, երեւոյթ, որ տեղ է ունեցել ոչ միայն նախնական ժողովուրդների մէջ, այլև կուլտուրապէս ստոր կանգնած ժամանակակից բազմաթիւ ժողովուրդների կրօնական փիլիսոփայութեան իմաստն է կազմում: Ուստի զարմանալի չէ որ հայկական իրականութեան մէջ, որ իրենից տակաւին չի թութափել նախնական դարևոր տրադիցիաները, մենք գրտնում ենք գծեր ու նախապաշարումներ, որոնք բնորոշում են հայ ռամկական կրօնական հաւատալիքների մատերիալիստական նշանակութիւնը:

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

VI ¹⁾

Նախորդ գլուխներում մենք կանգ առանք այն հաւատալիքների ու սնապաշտութիւնների վրայ, որոնք հայ կրօնական աշխարհայեցողութեան մէջ կազմում են մեռեալների պաշտամունքի ամբողջ շէնքը: Առաջին հայեացքից կարող էր թուալ, որ այդ պաշտամունքը մեր ժողովրդի ներքին կեանքի նշանակութեան համար մի աննշան երևոյթ է, ուշադրութեան անարժան մի բան: Սակայն երբ խորագննին ուսումնասիրում ենք հայ ժողովրդի մտաւոր—բարոյական կեանքը, վերլուծում ենք նրա հասարակական ձևերի ներքին բովանդակութիւնը, տեսնում ենք, որ մեռեալների կուլտը նշանաւոր դեր է խաղում հայերի սոցեալ—կուլտուրական զարգացման պատմութեան էջերում: Դարեր են անցել—դնացել հայ ընտանիքի զարգացման մէջ, փոփոխուել են նրա արտաքին ձևերը սոցեալ—տնտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ, բայց չեն փոխուել նրա ներքին գոյութեան բաղկացուցիչ տարրերը, դեռ չեն յեղաշրջուել այն մտապատկերները ու ռամկական փիլիսոփայութեան հայեացքները, որոնցով ղեկավարւում էր հայ ընտանիքի մտաւոր—բարոյական կեանքը:

Կրօնական մտապատկերների ազդեցութեան ներքոյ մարդուս մէջ, կարելի է ասել, ծագում են արեւակցական

1) «Ազգագրական Հանդէս» XII գիրք:

կապերի առաջին հասկացողութիւնները: «Երբ տնտեսական և այլ պայմաններից առաջանում են սերնդական կազմակերպութիւններ, մանաւանդ հայրիշխանութիւնը, որտեղ բոլոր իրաւական հիմնարկութիւնները ստացած են, այսպէս ասած, որոշ ձևեր, կրօնական մտապատկերները նշանաւոր չափով վերափոխւում են: Իսկապէս այն տարրերը, որոնք նախորդ շրջաններում միմիայն ուրուագծուած էին և տակաւին չէին զարգացել շնորհիւ մարդկային խմբակցութիւնների անկատար կեանքին, սկսում են աւել շեշտակի ձևակերպուել և դուրս են վանում նախնական կրօնական աշխարհայեցողութիւն¹⁾: Եւ ահա մեռեալների պաշտամունքը, հանգուցեալների հոգիների յիշատակի համար յաճախ կատարուող երկրպագութիւնը փոխւում է և ընդհանրաւորում նախահայրերի պաշտամունքի, նախահօրը երկրպագելուն: Երկրպագելով իրենց նախահայրերին իւրաքանչիւր մարդկային խմբակցութեան անդամները շողկալւում են սերտ կապերով, նրանց մէջ զարթնում է արեւնակցական ազգութեան գաղափարը, սերնդական միութեան ըմբռնումը:

Նախահայրերի կուլտը այսպիսով սկզբներում լոկ սերնդական բնաւորութիւն էր կրում: Բոլոր սերնդակիցները, մանաւանդ ազնատական կազմի մէջ միացած են լինում իրար հետ այն գաղափարով, թէ սերուած են մի նախահօրից, որին և հանապազ երկրպագում են, թէ իրենք ծագում են մի նահապեղից, որը դառնում է նրանց պաշտամունքի կենդրոնական անձնաւորութիւնը: Սակայն ինչպէս առօրեայ սովորական կեանքում, նոյնպէս էլ անցեալի վերաբերմամբ նախնական մարդու միտքը թոյլ էր իրական յիշողութիւններով և ամեն ինչ պահպանւում էր նրա յիշողութեան մէջ գերբնական բացատրութիւններով: Ուստի զարմանալի չէր, որ նախահօր գաղափարը ժամանակի ընթացքում մոռացութեան էր տրւում, նրա նշանակութիւնն իբրև մի աստուածային էակ, որ երբեմն

¹⁾ Харузинъ հատ II եր. 213.

տիրապետում էր նախնի սերնդակիցների մտածողութեան ու հաւատի մէջ, սկսում է աղօտանալ, նուազել: Նրա կրօնական ազդեցութիւնը, որ երբեմն ահ ու սարսափ էր առաջացնում սերնդի անդամների մտապատկերների մէջ, այժմ դոյութիւն ունի լոկ իբրեւ մի յիշողութիւն, մի լեզենդա, ուր այդ նախահայրը հանդիսանում է հերոսի բայց ոչ աստուածային էակի գաղափարով: հերոսի, որը պահպանում է շատ անգամ ժողովրդի բանականութեան մէջ միսիայն նրանով, որ իր անունով է կոչւում ամբողջ ազգը, ամբողջ ժողովուրդը, որի անդամները երբեմն կազմում էին մի սերունդ:

Այսպէս են գոնէ բացատրում հին ազգերի դիւցաբանութիւնները՝ օրինակ լաթինացոց, յոյների, հրէաների՝ զանազան սերնդների անունների նշանակութիւնները: Հայկական դիւցաբանութիւնն էլ բերում է մի շարք օրինակներ այդ ուղղութեամբ: Հայերի անունն առաջացել է, ինչպէս պնդում է մեր պատմագիր Մովսէս Խորենացին, Հայկ նահապետից: Հայկի սերնդից անջատուած որդիները, տեղափոխուելով նոր երկիրներ, նոր սերունդներ առաջացրին, որոնք կոչւում էին այդ նոր նահապետների անուններով: «Արմենակը (Հայկի որդին) թողեց իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավազին բոլոր իրենց ընտանիքով, նոյնպէս և Մանավազի Բազ որդուն Հաբք կոչուած տեղերում: Սրանցից Մանավազը ժառանգեց Հաբքը: Իսկ նրա Բազ որդին աղի ծովի հիւսիս-արեւմտեան եզրը և գաւառին ու ծովին իր անունը դրեց: Սրանցից, ասում են, սկսուել են Մանավազեան, Բզնունի և Սկունի անուանուած նահապետները: Իսկ Խոռը բազմացաւ հիւսիսային կողմերում և շէնքեր շինեց: Սրանից, ասում են, ըսկսուել է Խոռխոռունի ազգի մեծ նախարարութիւնը»¹⁾: Վերջապէս մի բնորոշ փաստն էլ այն է, որ հին օտար ժողովուրդները հայերին անուանում էին Արմէն, Արամ նա-

¹⁾ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը, աշխարհաբար թարգմ. Խ. Ծ. Վ. Ստեփանէի. գիրք Ա. գլ. ԺԲ.:

հապետի անունով. նահապետի, որ օտարների աչքերում նոյն հերոսի նշանակութիւնն ունէր, ինչ որ իրենց սերնդի նախահայրերը ¹⁾։

Նախահայր-ցեղապետի կուլտը, որ կարող է արտայայտուել կամ ժողովրդի մտապատկերների մէջ ապրող իբրև հերոսացրած անձնաւորութիւն կամ լոկ մի յիշողութիւն, թէ պատկանում են մի սերնդին, ծագել են մի ընդհանուր սերնդից՝ այդ կուլտը այնուամենայնիւ շարունակ փոփոխւում է, ընդունում զանազան նոր ձևեր։ Երբ ցեղը, սերունդը տնտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ տարրալուծւում է զանազան նոր խմբակցութիւնների, վերջինները իրենց նահապետների կուլտը սահմանափակում էին միմիայն նրանով, որ պաշտում, յիշատակում են լոկ մօտակայ հանգուցեալ հայրերին։ Սերնդակիցները հոգս են տանում և կատարում մեռեալների կուլտի համաձայն պահանջելիք ծէսերն ու սովորութիւնները միմիայն վերջերը մեռած, ժամանակով իրենց աւելի մօտիկ հանգուցեալների վերաբերմամբ։ Իսկ խոր հնութեան և աւելի ուշ ժամանակներում եղած սերնդակից մեռեալների յիշատակը պահպանում են նրանով, որ այդ բոլոր հին հոգիներին մի անունով, մի տիտղոսով են պատւում, կոչելով «նախնիք» կամ «պապեր» նման հռովմէացիներին, որոնք իրենց սերնդական հին հանգուցեալներին անուանում էին *manes, lares* կամ նման յոյներին, որոնք նոյն այդ նշանակութիւնն էին. տալիս «նախնիք» կամ «պապեր» բառերին։ Նոյն իսկ շատ ժողովրդների մէջ, ինչպէս լատինացոց մէջ *manes* և այլն, սովորութիւն կար այդ նախահայրերի յիշատակը յաւերժացնել, շինելով կուռքեր և այլ նման արձաններ, որոնց տեղաւորում էին իրենց տանը, յատուկ սենեակում։

Ահա այս տեսակ պաշտամունքի մենք հանդիպում ենք հայ ժողովրդի կեանքում։ Արշակունի թագաւորական սերունդը համարում էր իրեն աստուածային գոյացումից

¹⁾ Անդ.։

բղխած: Այդ հիման վրայ հայ թագաւորները սովորութիւն ունէին իրենց նախնիքների յիշատակը պահպանել զանազան արձանների կերպարանքով. այդ արձանները յայտնի են հայ պատմութեան մէջ «հայրենի կուռք» կամ «պատկերք նախնեաց» անուններով ¹⁾:

Նախնիքների, սերնդի, նախահայրերի այդ կուռքը պահպանուել է նաև ժամանակակից հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ: Ծիշտ է այժմս այլ ևս գոյութիւն չունեն կուռքերի և այլ արտաքին նիւթական կերպարանքներին երկրպագելու սովորութիւնը, բայց դրա փոխարէն պաշտամունքի առարկայ են դառնում այն օջախները, որոնք պատկանելիս են եղել կամ կառուցանուել են այդ նախահայրերից, նաև գերեզմանները, եթէ վերջիններս ժամանակների ընթացքում կարողացել են պահպանուել ժողովրդի, սերնդի յիշողութեան մէջ: Բորչալիում Լոռիս-Մելիքեանների տոհմի մէջ մնացել է այդ սովորութիւնն իբրև որոշ պաշտամունք: «Սրանք իրենց նախահայր համարում են Ս. Օհան Օձնեցուն, որի աճիւնի վրայ եկեղեցի են կառուցել և նրա գերեզմանն էլ պաշտում են, նրա հողը իբրև օխնութիւն, զեղ են գործածում համարեա ամեն տեսակ հիւանդութիւնների դէմ: Նորապսակները, եթէ նոյն իսկ ուրիշ գիւղում կատարած լինեն պսակադրութիւնը, նախ և առաջ գնում են համբուրելու Օհան Օձնեցուն գերեզմանը: Ամեն տարի Զատիկի կանաչ կիրակէին Լոռիս-Մելիքեան ամբողջ տոհմը տօնում է Ս. Օհան Օձնեցուն տօնը, իրեն միջից դրամ հաւաքելով, հասարակական մատաղ է կտրում և պատարագ մատուցանում ու հոգեհանգիստ կատարում Ս. Օհան Օձնեցուն գերեզմանի վրայ: ¹⁾ Նոյն տեղը նմանապէս երկրպագելու տեղ է ծառայում Աղալօ Քալանթարեանի օջախը, որ աւանդա-

¹⁾ Մովսէս Խորենացի՝ հայոց պատմութիւն. գիրք Բ, դւ. է. գիրք Բ. գլ. խթ.

²⁾ Ազգագրական Հանդէս, Բորչալուի գաւառ, Ե. Լալայեանի եր. 115.

բար համարւում է Քալանթարեան տոհմի նախահօր բնակարանը¹⁾։

Գանձակի գաւառի շատ գիւղերում հարս ու փեսան, պսակադրութիւնից վերադառնալով, նախ ուղեորւում են համբուրելու գիւղի օջախից և ապա գնում տուն։ Գիւղի օջախը մի սովորական օջախ է, բայց որպէս ժողովուրդը հաւատում է, դա պատկանելիս է եղել գիւղի հիմնադրին և կամ առաջնակարգ ու երկար ժամանակ գիւղ կառավարող անձին։ Հոմանիշ նշանակութիւն ունեն նաև Վարանդայի գիւղերի օջախները. այստեղ գրեթէ իւրաքանչիւր գիւղում կայ մի կամ երկու օջախ, որ սրբատեղի է համարւում. եկեղեցի չեղած գիւղում պսակի խորհուրդը թոնրի և կամ այսպիսի օջախների վրայ է կատարւում։ Կիրակի և տօն օրերն էլ շատ կանայք գնում են, ուխտ են անում այդ օջախների վրայ։ Այս օջախները ժողովրդի աւանդութեամբ պատկանելիս են եղել գիւղի հիմնադիրներին։

Յետագայում հանգուցեալ նախահայրերի վերաբերմամբ գոյութիւն ունեցող սերնդական—կրօնական մտապատկերները սերնդի կամ ցեղի տարրալուծմամբ սկսում են սեղմուել և շրջափակուել։ Սերնդական կրօնը փոխարկւում է ընտանեկանի. սերնդական պաշտամունքը, որ մի ժամանակ միացնում, շաղկապում էր սերնդին պատկանող բոլոր անդամներին, վերափոխւում է ընտանեկան կուլտի, աւելի լաւ ասած՝ գերդաստանական կրօնի։ Այդ ընտանեկան պաշտամունքը պարտաւորեցուցիչ բնաւորութիւն է կրում միմիայն ընտանեկան համայնքի բաղկացուցիչ տարրերի համար, որոնք պաշտում, յիշատակում են, ինչպէս և մի ժամանակ սերնդական կազմակերպութիւնները, բացառապէս իրենց, միմիայն սեփական գերդաստանին պատկանող ոգիներին, իրենց հովանաւորող նահապետներին։ Ընտանեկան պաշտամունքը, գերդաստանական կրօնը դարձաւ նախնական ընտանիքի կազմի հիմ-

1) Անդ.

քը, նրա իրաւական ու բարոյական կեանքի ղեկավարը: Այդ պաշտամունքը զարգացրեց հաւատալիքների ու կրօնական մտապատկերների մի շտեմարան, որով կարգաւորւում էին հասարակական յարաբերութիւնները թէ՛ հին ժողովրդական կեանքում և թէ՛ ներկայումս, որտեղ տակաւին տիրապետում է սովորութեան իրաւունքը: Ընտանեկան այս պաշտամունքի մէջ ամենագլխաւորն ու ամենաէականը օջախի կուլտն է:

Կ

Օջախը ընտանիքի գաղափարի մարմնացումն է: Ժողովրդական լեզուի մէջ ընտանիքը կոչւում է «օջախ»։ ուրեմն այդ երկու բառերը հոմանիշ նշանակութիւն ունեն: Հին յոյներն էլ ընտանիքը անուանում էին *ὅπις* (ὅπις) որ բառացի թարգմանութեամբ կը նշանակէ օջախի շուրջը (*ἑστία*—օջախ): Նախընթաց գլխում ցոյց տուինք, թէ սերնդական պաշտամունքը կենդրոնանում է սերնդական օջախի վրայ, որն ըստ աւանդութեան կառուցուած է լինում սերնդի նախահօրից: Եւս առաւել սրբազան նշանակութիւն պիտի ունենան ընտանեկան օջախները, որոնք երբ նկատի առնենք, թէ ընտանեկան պաշտամունքը զարգացել է սերնդական, ցեղական պաշտամունքից, պէտք է իրենց մէջ պարփակելին այն գաղափարը՝ թէ կառուցուած են եղել ընտանիքի նախահօր, նահապետի ձեռքով: Այդ օջախները կազմում են ընտանիքի հիմնադիրների կենդանի արձանները:

Զը կայ հայ ժողովրդի մէջ մի տուն, որ չունենայ իւր օջախը անշէջ կրակով: Այդ օջախի շուրջն է կենդրոնանում տան թէ՛ տնտեսական և թէ՛ բարոյական—հոգեւոր կեանքը: Մարած է օջախը—ոչնչացած, խորտակուած է ընտանիքը: Այդ գաղափարն են պարունակում իրենց մէջ հայ ժողովրդի բերանում տարածուած անէծքներն ու օրհնանքները: «Քանդուի օջախդ», «օջախդ հանգչի», «օջախիդ ծուխը կտրուի, վերանայ մնայ»,

«Քո հօրդ օջախը քանդուէր՝ դու միջից դուրս չըգայիր», «Օջախիդ անկոտրոււմ սուն դառնաս, որդի», «Օջախիդ մուխն ու ծուխն անպակաս էլնի»: Երդումներ. «Ստի օջախը Աստուած մարէ, անցկացնէ», «Օջախս մարի, թէ խօսքս յետ առնեմ, չկատարեմ», «Շէն օջախիդ մոխիր որ ընեմ, ինձ համար հերիք ա»: Օջախի և ընտանիքի հոմանիշ նշանակութիւնն երևում է և մի շարք սովորութիւններին, որոնք հայ ժողովրդի կեանքում այնքան ամուր են արմատացած, որ մինչև օրս տեսնում ենք նրանց իրական ոյժը: Նոր տուն շինելիս առաջին անգամ հին տան օջախից են վերցնում կրակը, այն էլ տան ամենամեծի ձեռքից և ապա տանում են նոր տունը և առաջին անգամ նրանով վառում նոր օջախը, որով և սկսում է նորակազմ ընտանիքի կեանքը: Ժողովրդի կարիքով այս նոր բաժանուող գերդաստանի կեանքը շարունակութիւնն է հին գերդաստանի, ուրեմն օջախն էլ միևնոյնը պիտի լինի: Նոյն այդ գաղափարն են ներկայացնում այն խօսքերը, երբ աղջիկ ուզելու գնալիս ասում են. «Մենք եկալ ընք մըն հափուր մոխիր եր օնինք քու օջախէդ, տանենք մեր օջախին նհետ խառնենք»¹⁾: Նոյն նշանակութեամբ խօսքեր են ասում Սիսիանում. «Երբ գանք ձեր բարի օջախէն մին ճրագ կպցնենք»:

Ժողովուրդը, հաւատալով, որ օջախը կառուցուած է նախահօր, տան նահապետի ձեռքով, բնականաբար օջախի հետ պիտի միացնէ և այն սրբազան յիշատակը, որ տաժում է դէպի իւր ընտանեկան նախահայրը, նահապետները, որոնցից առաջացել, սերուել է ներկայ ընտանիքը: Օջախը դառնում է մի սրբազան յիշատակարան, նոյն իսկ նրա հետ կապուած և միանգամայն խառնուած է ընտանեկան նահապետների կուլտը: Օջախի այս տեսակ սուրբ նշանակութիւնը գտնում ենք հին յունաց և հռոմէացոց պատմութեան մէջ: Հին կլասիկ դրողների յիշատակների մէջ ստէպ գտնում ենք, որ նրանք միևնոյն ի-

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ, եր. 105—106.

մաստով են ըմբռնում օջախի և ընտանեկան աստուածների նշանակութիւնը: Յոյներն իրենց ընտանեկան աստուածներին անուանում էին *ἑσπεῖοι* կամ *ἑσπεύχοι*: Կիւերօնը ոչ մի տարբերութիւն չէր դնում օջախի ու պիննատներին (ընտանեկան աստուածներ) միջև. նոյնպէս է հասկանում և Վիրգիլիոսը իր «Էնէական» քերթուածքի մէջ. երբ Էնէասը փոխադրում էր իւր հետ սեփական տան օջախը, վերջինիս նա անուանում էր Լար (lares—տնային աստուած) Ասսարակի անունով, որով այդ օջախի մէջ կարծես Էնէասը տեսնում էր իւր նախահօր հոգին: «Ուստի—ասում է Ֆիւստէլ դը Կուլանժը—պէտք է եղրակացնել, որ տան օջախը սկզբներում մեռեալների պաշտամունքի հանգանակն էր և օջախի քարի տակ հանգչում էր նախահայրը, այդ տան հաստատողը. ահա այդ նախահօր յիշատակին էր վառում կրակը օջախի վրայ, և այդ օջախը իւր կրակով յաւէտ կանգուն էր պահում նրա յիշատակը և ներկայանում էր իբրև նրա հանապազ արթուն հոգին»:

Նահապետական պաշտամունքի տեոդականութեան շնորհիւ է, որ օջախի կուլտը մնացել է մինչև օրս և այնպիսի մեծ սրբութեամբ պաշտում ժողովրդի մէջ, որ շատ տեղ ոչ մի տարբերութիւն չեն դնում օջախի և եկեղեցու միջև: Օջախը մի սրբազան տեղ է, մի սրբութիւն է, որին երբէք պղծել, կեղտոտել չի կարելի: Եկեղեցի չեղած գիւղերում եկեղեցական խորհուրդները՝ պրսակ, մկրտութիւն և այլն կատարում են օջախի կամ թոնրի վրայ: Ինչպէս վերը տեսանք, շատ տների օջախները նոյն իսկ ուխտատեղերի նշանակութիւն են ստանում:

Ի դէպ, այստեղ յիշենք, որ այժմ շատ գիւղերում օջախներ չեն շինւում, այլ թոնիրներ, որոնք ընտանեկան տնտեսութեան մէջ նոյն դերն են կատարում, ինչ և օջախը: Ահա այդ թոնրի վրայ հայ գիւղացիք նոյն հայեացքներով ու հաւատալիքներով են նայում, ինչպէս և օջախի

վրայ. կարելի է ասել, որ օջախի պաշտամունքի հետ կապուած բոլոր սովորութիւններն ու ծէսերը անցել են թոնրի կուլտին. ներկայումս օջախն ու թոնիրը միևնոյն նշանակութիւնն ունեն ժողովրդի աչքում:

Պարզ է, որ օջախը, լինելով մի սրբութիւն, որի հետ կապուած է ընտանիքի գոյութիւնը, պիտի կանգուն և անխախտ մնայ ու ազատ որևէ խորտակիչ հանգամանքներից: Ուրեմն ընտանիքի անդամների վրայ դրած է մի պարտականութիւն՝ հոգ տանել օջախի կանգունութեան և յարատևութեան վրայ¹): Այդ պարտաւորութիւնը բնականաբար պատկանում է տան մեծին, տանուտէրին, որ ուղիղ գծով սերւում է տան նախահօր զարմից, նախահօր, որ կառուցել է առաջին անգամ այդ օջախը: Հայրենական օջախ և տանուտէր, ընտանեկան օջախ և տան նահապետ՝ սա իրարից անբաժանելի հասկացողութիւններ են, որոնք ընտանիքի գոյացման առաջին օրերից 'ի վեր պահպանուել են հայ ժողովրդի աշխարհայեացքում: Այս հասկացողութեան վրայ է հիմնուած patria potestas-ի՝ հայրական իրաւունքի գաղափարը, որ այնպէս սրբազործուած ու անշեղ տիրապետում է նահապետական ընտանիքում:

Patria potestas-ը ընտանիքի յարատևութեան նիւթական դրաւականն է, որը օջախի պաշտամունքի մէջ ստանում է հոգևոր-բարոյական հասկացողութեան նշանակութիւն: Ժողովրդի ըմբռնումով՝ միայն pater familias-ը, ընտանիքի նահապետը, տանուտէրը կարող է այդ օջախի սրբութիւնը պահպանել, որով և կը պահպանուի ընտանիքի կանգունութիւնը: Ահա այս տեսակէտից ընտանիքը շահագրգռուած է, որ նահապետի սերնդական զարմը չը կտրուի, չանհետանայ. ուստի անհրաժեշտ է, որ արու զաւակներ ծնուեն: Հակառակ դէպքում patria potestas-ի ներկայացուցչի չգոյութեամբ կը վերանայ օջախի պաշտամունքը, ուրեմն և ընտանիքի յարատևութիւնը: Թէ ինչու արու զաւակները, այսինքն տղամարդիկ և ոչ կա-

1) Համեմ. մեր այս յօդուածի սկիզբը «Ազգ. Հանդ. գ. XII:

նայք են լինելու օջախի պաշտպանները—դա բացատրւում է հին ժողովրդների մէջ տիրապետող պաշտամունքների պատմութիւնից:

Ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք վերը շեշտելու, օջախի պաշտամունքը սերտ կապ ունի մեռեալների պաշտամունքի հետ. իւրաքանչիւր մեռեալ հանդերձեալ կեանքում պատում էր իւր ժառանգներից միայն, որ հոգ տանեն իւր յիշատակը յարգելու¹⁾. որդիները պէտք է յիշատակէին միշտ իրենց հայրերին: Յոյներն այս գաղափարը արտայայտելու համար գործածում էին մի շատ բնորոշ բառ *πατριάζειν* ինչպէս և լատինացիք նոյնիմաստ *parentare* բառը, որովհետեւ մեռելներին յիշելիս նրանք դիմում էին միշտ իրենց հանգուցեալ հայրերին, ընտանիքի նախահայրերին: Իսկ նախահայրերին պաշտում էին միայն արնական գծով—այն հասկացողութեամբ, որ միայն այրն, տղամարդն է օժտուած խորհրդաւոր բնական մի ուժով, այն է արգասաբեր, պտուղ արտադրող ընդունակութեամբ: Բացի այդ՝ անպայման պահանջւում էր, որ մեռեալների յիշատակողները, հանգուցեալների հանդերձեալ կեանքի մասին հոգ տանողները լինէին նրանց արեանակից, ուղղակի ազգականները. օտարները իրաւունք չունէին այդ պարտականութիւնները իրենց վրայ վերցնելու, հակառակ դէպքում հանգուցեալների հոգիները բարկանում էին և մեծ չարիքներ կարող էին բերել ուղղակի ազգականների գլխին: Այսպէս էր հին Հնդկաստանում, Յոյների և Լատինացիների մէջ: Նոյն այդ գաղափարը տիրապետում էր հայերի մէջ և այժմս էլ տիրապետում է:

Բորչալիում գաւակ և մասնաւորապէս արու գաւակ չունեցող ընտանիքը մեծապէս վշտանում է, որ իւր օջախը պիտի հանգչի, որ իւր գերեզմանն օրհնող չպիտի լինի, որ իւր ընտանեկան անունն այլ ևս ոչ ոք չպիտի

1) Ե. Լալայեանի՝ Բորչալուի գաւառը՝ «Ազգագր. Հանդ» գ. XI, երես 132.

կրէ¹⁾։ Գանձակի գաւառում հայերը կարծում են, որ արու գաւակը տան սիւնն է, ծերութեան նեցուկը, օջախի վառ պահողը, ծնողների յիշատակ պահպանողը, նրանց գերեզման օրհնել տուողն է²⁾։

Արու գաւակի, մանաւանդ անդրանիկ արուի ծննդի անհրաժեշտութիւնը մի համատարած, խոր արմատացած գաղափար է հայ ժողովրդի աշխարհայեացքի մէջ։ Հէնց այդ պատճառով ժողովրդի սովորութեան իրաւունքը թոյլ է տալիս ապօրինի կամ երկրորդ կնոջ հետ ապրելու պահանջը, երբ օրինաւոր կինն ամուլ է կամ շարունակաբար աղջիկներ է ծննդաբերում։ Այս տեսակ կնապահութիւնը թոյլատրում էր նաև հին հռոմէական օրէնքով, որ յայտնի էր concubinat անունով։ Գանձակի գաւառում ամուլ կնոջ ամուսինը մի երկրորդ կին է բերում յատկապէս երեխայ ունենալու նպատակով և հասարակական կարծիքը, որ ընդհանրապէս դատապարտում է ապօրինի կնապահութիւնը, այսպիսի դէպքերում շատ ներողամիտ է գտնւում³⁾։

Ժողովրդի հասկացողութեան մէջ այս տեսակ ապօրինի կենակցութիւնը ու միայն արու գաւակ՝ ունենալու գաղափարն է իւր մէջ պարփակում, իբրև օջախի յարատեւութեան անհրաժեշտ պայման, ուստի նա ստանում է որոշ խորհրդաւոր նշանակութիւն։ Concubinat-ը կատարւում է մեր սովորութեան իրաւունքի համաձայն, որոշ ծէսերի ու սովորութիւնների պահպանողութեամբ. գըրւում են պայմանագրեր, հրաւիրւում են վկաներ, գնում են նոյն իսկ եկեղեցու դուռը կենակցութեան, փոխադարձ համաձայնութեան երդումը կռելու։ Այս կենակցութեան գաղափարը, ինչպէս երևում է, գոյութիւն է ունեցել հայոց հին պատմութեան շրջանում և շարունակել է զարգանալ մինչև մեր օրերը։ Այդ սովորոյթը նոյն իսկ որոշ

1) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, եր. 59.

2) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ. հատ. Բ, եր. 43.

3) Անդ.

իրաւաբանական նշանակութիւն է ստանում և տեղ զբաղնում Մխիթար Գօշի հայոց դատաստանագրքի մէջ: Դատաստանագրքի առաջին մասի ժ. գլխում կարդում ենք. «Ապա եթէ յաղագս անժառանգութեան տեսանիցէ զայրն տրտմեալ ու ցաւակցեալ ըստ օրինակին Աբրահամու և Սառայի, տացէ համարձակութիւն առնուլ կին՝ առցէ, բայց մի լիցի զամուլ և ծննդեան ի միասին պահել: Concubinat-ի գոյութիւնը հայ սովորութեան կեանքի մէջ թէ կովկասի և թէ Տաճկահայաստանի հայերի մէջ ստացել է հասարակական-ժողովրդական սանկցիա. սա արտայայտում է այն պայմանագրերից, որոնք շատ անգամ զբաւոր կերպով կազմում են կենակցող զոյգի երկու կողմի միջև:

Այսպիսի բնորոշ պայմանագրերի պատճեններ քանիցս լոյս տեսան մեր ընթացիկ մամուլի էջերում. շատ հետաքրքիր է այդ տեսակ պայմանագրերից մէկը, որ գտել է պ. Ե. Լալայեանը Գանձակի գաւառի Գետաշէն գիւղում: Առաջ ենք բերում այդ պայմանագրի բնորոշ կտորները. «Ես նէրքոյ անվանեալ յէլիսէքօդպօլու կավառի ի գողն Գէտաշէնու բնակիչ Գրիգոր Ղահրամանովս տալիս եմ իմ հօժար կամովս իմ թոռ Մարգարիտ Յարութիւնովին քեզ Բրեջերեցի Բէկլար Աւանէսովիդ գոնոջ տեղ, որ դանես քեզ մօտ պահես մինչև Մարգարիտ Յարութիւնովի մահն. եթէ իցէ որ մէկ բակասութիւն բաղայի մեր մէջ ես Բէկլար Օվանեսովս բարդաւորվում եմ 100 մանէթ. տալ Յարութիւնովիդ և թէ Աստուած տայ երախայք լինի այն ժամանակ բեղկէ այս բայմանաթուղթը ոչնչանայ մենք մնանք սրբութեամբ մինչև մեր երկուսիս մահը, ինչպէս որ նա ինձ գին ես նրան մարդ, թէ իմ աւանեսովիս առաջի գինը ոխջանուի ես պարտ եմ Մարգարիտի հետ պսակվել և թէ մարգարիտ յարութիւնօփն մեռնի ես աւանեսովս բարդ եմ իմ խարջովս թաղեմ... և բեղկ է ոչնչանայ այս բայմանաթուղթը»¹⁾:

¹⁾ Ազգագրական հանդէս՝ Բորչալուի գաւառ, հատ X, եր. 136

Ժառանգ, առաւելապէս արու զաւակ ունենալու գաղափարը պարփակւում է նաև տնտեսայութեանն ու որդեգրութեան սովորութիւնների մէջ: Հայ ժողովրդի մէջ մի ընդհանրացած սովորութիւն է, երբ որևէ ընտանիք չունի ոչ մի արու զաւակ, այլ միայն աղջիկ ունի, տնտեսայ է բերում: Իրենց աղջկան ամուսնացնում են այնպիսի երիտասարդի հետ, որը յօժարւում է բաժանուել միանգամայն իր հօր տնից, ընտանիքից և, պսակուելով աղջրկայ հետ, ընդունում է աղջկայ հօր ազգանունը, տեղափոխւում է բնակութեան համար աներանց տունը. մի խօսքով՝ դառնում է աներանց օջախի անդամ, գերդաստանի արու ժառանգը: Իսկ այն դէպքում, երբ չեն ունենում ոչ մի զաւակ, գերդաստանը դիմում է որդեգրութեան: Սովորաբար որդեգրում են ազգականներից մէկին: Որդեգրողին անց են կացնում երեք անգամ տանտիրուհու շապկի միջով ամուսնու ներկայութեամբ: Այս ծիսակատարութիւնով սովորութեական իրաւունքը կարծես ուղղում է սիմբոլիական՝ ձևով ներկայացնել, թէ որդեգիրը իբր ծնւում է այդ կնոջից, ուստի այսուհետև կարող է անուանուել այդ օջախի զաւակ. և ստանալով այդ ընտանիքի ազգանունը՝ դառնում է նրա անմիջական ժառանգը¹⁾:

VI

Վերը առաջ բերած միջոցներով հայ ժողովուրդը նախանձախնդիր էր միշտ արու զաւակ՝ ընտանիքի ժառանգ ունենալու հարցը յաջող լուծելու: Այդ եղանակով սովորութեական իրաւունքը հնարաւորութիւն էր տալիս անշեղ պահպանելու օջախի կուլտը, յարատեւութիւն տալ ընտանիքի գոյութեանը, որով իբր պահպանւում էր նաև նրա մեռելախնդրի գոյութիւնը միևս աշխարհում:

Օջախը այսպիսի մեծ նշանակութիւն ունենալով ընտանեկան կազմի մէջ, դառնում է մի կենդրոն, որի շուր-

1) Зелинский—Народно-юридические обычаи у армянъ, Եր. 7. Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ, «Ազգագր. հանդ.» գիրք X. Եր. 132

ջը պատուում է ամբողջ գերդաստանական կեանքը և կատարում է ամբողջ գերդաստանի գոյութեան պատմութիւնը։ Օջախի հետ են ամրացած գերդաստանի անդամների անձնաւորութիւնները, օջախի հետ է շաղկապուած գերդաստանին պատկանեալ այլ շնչաւոր և անշունչ առարկաների ներկայութիւնը։ Ուստի իւրաքանչիւր նոր երևոյթ ամեն մի նոր գործողութիւն, որ կարող է տեղի ունենալ գերդաստանի կեանքում, միշտ կապում են օջախի՝ ընտանեկան գոյութեան այդ նշանաբանի հետ։ Եւ այդ օջախի պահապանը՝ տան մեծը, տանուտէրը՝ միշտ աչալուրջ հետեւում է, որ սրբութեամբ կատարուեն այն ծէսերն ու կարգերը, որոնք կցորդ են օջախի պաշտամունքի հետ։— այն օջախի, առանց որի, ըստ ժողովրդական փիլիսոփայութեան, անկարելի է ըմբռնել ընտանիքի ինքնուրոյն գոյութիւնը։ Մտնում է կամ աւելանում է մի նոր անդամ գերդաստանի մէջ, պակասում է կամ հեռանում ընտանիքի անդամներից մէկը՝ կատարւում են որոշ ծէսեր օջախի առաջ. ձեռք են բերւում գերդաստանի համար նոր անասուններ և տնտեսական կեանքին վերաբերեալ նոր առարկաներ—կրկին կատարւում են որոշ ծէսեր օջախի առաջ։ Այստեղ հայը մտածում է, որ օջախը, լինելով գերդաստանի նախահօր յիշատակը, սրբազան արձանը, ներկայ գերդաստանական կեանքի հովանաւորողն ու պաշտպանն է։ Օջախի մէջ անձնաւորւում է ընտանիքի էութեան գաղափարը, օջախի մէջ է կենդրոնանում ընտանիքի սկիզբն ու վախճանը։ Ամեն ինչ պէտք է կատարուի, անցնի օջախի վրայով, որպէսզի նախահայրերը, միշտ տեսնելով, որ իրենց օջախները տակաւին շարունակում են կանգուն մնալ, տարածեն իրենց հոգածողութիւնն ու օգնութիւնը իրենց կենդանի մնացած սերնդակիցների վրայ, պահպանեն ամբողջ սերնդի, իրենց զարմից, արիւնից առաջացած ժառանգների կեանքը։ Այդ նախահայրերը կարող են զայրանալ, շատ բարկանալ, երբ տեսնեն, որ իրենց օջախի շուրջը պատուում են օտար, իրենց արեան խորթ անձինք,

որ այդ օջախին ձեռք են տալիս իրենց սերնդին չպատկանող էակներ ու առարկաներ:

Այդ նպատակով ահա գերդաստանի տանուտէրը, նահապետը, որպէսզի չպղծուի օջախը և տան վրայ չիջնի նախահայրերի գայրոյթն ու բարկութիւնը, միշտ դիմում է որոշ ծիսակատարութիւններին: Ներմուծուող ու աւելացող նոր անդամը, որպէսզի համարուի այդ գերդաստանի բաղկացուցիչ մասն և իրաւունք ունենայ յարելու գերդաստանի սերնդական նախահայրերի կուտին, անշուշտ պէտք է հայցէ վերջինների գութը, պէտք է դիմէ նրանց, որ իրեն էլ ընդունեն իբրև սերնդակից: Եւ այդ բոլոր ծիսակատարութիւններն ի հարկէ կատարւում են օջախի՝ նախահայրերի այդ կենդանի ու սրբազան արձանի առաջ. օջախի, որ սերնդական դադափարի մարմնացումն է, ներկայ գերդաստանի գոյութեան նշանաբանը:

Այդ հիման վրայ հին ընտանեկան պաշտամունքը պահանջում էր անպայման, որ միայն օջախի ներկայութեամբ կամ օջախի առաջ ծնուածը իրաւունք ունի ծառայելու այդ օջախին: Սովորութեական իրաւունքի մէջ պահպանուել են այս տեսակ հայեացքներ: Բորչալիում տղաբերքը օջախի մօտ է կատարւում¹⁾: Գանձակի գաւառում «ծնունդը կատարւում է օջախի մօտ, ծննդկանի երեսը դէպ արևելք դարձրած. իսկ գիշեր ժամանակ, երբ տան անդամներին չի կարելի հեռացնել, որպէսզի ծննդկանը օջախի առաջ ազատուի, ծննդաբերութիւնը կատարւում է տան մի անկիւնում, որ կարպետներով առանձնացրած է. այստեղ բերում և դնում են օջախից մօտիւր, որի վրայ էլ կատարւում է ծննդաբերութիւնը²⁾: Նոյն այդ իմաստն է պարունակւում իր մէջ և այն սովորութիւնը, որ շատ տեղերում երեխայի մկրտութիւնը կատարւում են եկեղեցու փոխարէն օջախի կամ թոնրի վրայ:

1) Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ, «Ազգագր. Հանդ.» գիրք X; Երես 184:

2) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, հատ. Բ. Երես 48:

Ընտանիքի անդամը ամուսնանալով, բերում էր գերդաստանական համայնքի մէջ մի նոր անդամ՝ մի կին, որ մինչև այդ պատկանում էր մի այլ ընտանիքին, երկրպագում, ծառայում էր իր նախորդ ընտանիքի նախահայրերի հոգիներին, պաշտում էր նախկին տան օջախը։ Բայց ահա այժմ այդ կինը մտնում է մի օտար ընտանեկան շրջան, բոլորովին իրեն խորթ պաշտամունքի միջոցով։ Նա երկրպագելու, պաշտելու է մի նոր օջախ։ Փեռացուն, պրսակուելով ստիպուած է բաժանել իր կնոջ հետ սեփական ընտանիքի կուլտի ու հաւատի բոլոր կանոնները, կրօնական բոլոր ծէսերը, որոնք կազմում են իր ընտանիքի յարատեւութեան ու անշէջ գոյութեան միակ դրաւականները, այն թանգազին աւանդը, որ իր սերնդի նախահայրերը ժառանգել են սրբութեամբ ու կտակել են պահպանելու և ազատելու ամեն մի օտար ձեռքից պղծուելուց։ Ուստի հարկաւոր էին որևէ սրբազան ծէսերով նորամուտ հարսին նոր ընտանեկան կուլտին մասնակցելու իրաւունք տալ, հարկաւոր էր մօտեցնել ու ընտելացնել այն պաշտամունքին, որին նա պէտք է ենթարկուի այժմ։ Որպէսզի նա կարողանայ երկրպագել և ծառայել նոր օջախին, կարողանայ նրա կրակի պահպանը դառնալ, անհրաժեշտ էր որոշ ծիսակատարութեամբ իրականացնել այն կապը, որ հաստատուելու էր օջախի և հարսի միջև։ Այդ նպատակով էլ լատինացիների և յոյների մէջ պսակի մի խորհրդաւոր սովորութիւն գոյութիւն ունէր, որ բաղկացած էր երեք գործողութիւններից. *traditio*, *deductio in domum*, *confarreatio*.

Առաջին գործողութիւնը կայանում էր նրանում, որ աղջկայ հայրը նորափեսայի և ազգականների ներկայութեամբ ընտանեկան օջախին զոհեր էր մատուցանում և իր *patria potestas*-ի իրաւունքով ազատ էր կացուցանում և բաժանում իր աղջկան հայրական օջախի պաշտամունքից, իւր ընտանեկան հաւատալիքներին ենթակայութիւնից։ Այս ծէսով աղջիկը խզում էր ընդ միշտ իր կապը

հայրենական օջախից: Երկրորդ գործողութիւնը պարփակում էր իւր մէջ այն բոլոր ծիսակատարութիւնները, որոնք անհրաժեշտ տեղի են ունենում նորապսակների աղջկայ հօր տանից դուրս գալու վայրկեանից մինչև տղայի տան շէմքը հասնելը: Այս գործողութեան մասին երկար կանգ չենք առնում, որովհետև մեր նիւթին այնքան էլ չի վերաբերում: Երրորդ գործողութիւնը ներկայացնում է առաջին գործողութեան հակառակ իմաստը: Նորահարսը նորափեսայի կամ սրա հօր ձեռքով մօտեցւում է իւր ամուսնու տան օջախին և կանգնում էր սրա առաջ: Նորահարսի վրայ սրսկում են օրհնած ջուր, որով աղջիկը մաքրւում է իր նախկին կեանքից. ապա նորեկը մօտենում է, երկրպագում օջախին և համբուրում է այն. կատարւում են նորանոր զոհաբերութիւններ ու աղօթքներ: Այստեղ աղջիկը մտնում է մի նոր ընտանեական կրօնի մթնոլորդ, նոր գերդաստանական նախահայրերի հաւատի ազդեցութեան տակ. նրա առաջ մի նոր օջախ է կանգնած նոր պաշտամունքով. հարկաւոր է կապուել այդ նոր օջախի հետ, հայցել նրա հովանաւորութիւնն ու գութն իւր վրայ, պէտք է աղօթել ու խնդրել, որ այդ օջախն ընդունի նոր հարսին, իբրև ընտանիքի մի նոր հարազատ զաւակի:

Ահա այսպիսի մի խորհրդաւոր ծիսակատարութիւն սլահպանւում է հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ և յիշեցնում է մեզ հին լատինական traditio,ն և confarreatio-ն:

Գանձակում, երբ հարսին տանում են հօր տանից դէպի փեսայի տունը, հետևեալ ծէսն է կատարւում. հարսը շրջապատուած իւր ընկերուհիներով դուրս է գալիս իւր առանձնարանից և մօտենում է տան օջախին, ծունր է խոնարհում նրա առաջ և մի քիչ մոխիր վերցնում: Հարսի հայրը բռնում է աղջկան ձեռքից և յանձնում է փեսի հօրը, իսկ փեսան կանգնած է լինում հարսի մօտ: Աղջիկըն ու փեսան ձեռք ձեռքի տուած պտտում են թոնրի

շուրջը և ապա համբուրում. այստեղ աղջիկը վերցնում է հօր տան թոնրից մի բուռ մոխիր և լցնում գրպանը. ուրիշ հայ գաւառներում, ինչպէս Վարանդայում, մոխիր վերցնում է փեսան աղջկայ հօր տանից և լցնում իր գրպանը: Այս նկարագրած ամբողջ սովորութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կատարւում է ու պահպանւում մինչև այժմըս գրեթէ բոլոր հայ գիւղերում:

Այնուհետև, երբ հարսը մտնում է փեսայի տունը, հարս ու փեսան նախ և առաջ դիմում են օջախին կամ թոնրին. երեք անգամ շրջում են նրա չորս բոլորքը, ապա շրջում ու համբուրում են: Այստեղ հարսը, կամ եթէ փեսան ունի գրպանում մոխիր, ածում է հօր տանից բերած մոխիրը թոնրի մէջ: Շատ անգամ էլ հարսը իր հետ խունկ է բերած լինում, որը նոյնպէս թափում է թոնրի մէջ: ¹⁾ Այդ միջոցին փեսայի ծնողները մօտենում են և հենց այդ օջախի մօտ օրհնում են նորապսակներին և իրենց ծնողական իրաւունքով նորահարսին համարում են տան հարազատ, նոր օջախի անդամ, որ անարգել ու անվախ ծառայելու է նոր օջախին ու մասնակից է լինելու նոր օջախի և սրա հիմնադիր նախահայրերի պաշտամունքին:

1) Ծ. Լալայեան. Գանձակի գաւառ.

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

VII ¹⁾

Օճախի պաշտամունքի հետ շատ սերտ կցորդուած է կրակի պաշտամունքը: Հին յոյների և հռովմէացիների տան օճախի մէջ օր ու գիշեր անդադար պիտի կրակը վառ մնար և բնաւ չպէտք է հանգչէր: Տան տիրոջ սրբազան պարտականութիւնն էր պահպանելու այդ կրակը. վայը եկել-տարել էր նրան, եթէ կրակը մարէր: Իւրաքանչիւր երեկոյ քնից առաջ կրակի վառ ածուխները ծածկւում էին մոխրով, որպէսզի կրակը բոլորովին չհալուէր. առաւօտեան, երբ ամենքը զարթնում էին, տանտիրոջ առաջին հոգսն էր լինում մոխրի տակ առկայծող այդ կրակը վերստին կենդանացնել ու վառել: Կրակը դադարում էր տան օճախի վրայ վառուել, բորբոքուել միայն այն ժամանակ, երբ մեռնում, ոչնչանում էր ամբողջ ընտանիքը, նրա բոլոր անդամները: Հանգած, մարած օճախը հին ժողովրդների հասկացողութեամբ ընտանիքի ոչընչացման, անհետացման նշանաբանն էր: Կրակի այդ սրբազան նշանակութիւնը նոր չէ: Դա նոյնքան հին է, որքան և մարդու գոյութիւնը, մարդկութեան պատմութիւնը: Կրակի տարերքային ոյժը, որ ամեն ինչ այրում էր կիզում, ոչնչացնում. ոյժը, որ միևնոյն ժամանակ գիտէր ծառայել մարդու նիւթական բարեկեցութեանը, ջերմու-

¹⁾ Տես Ազգ. Հանգէս դիրք XIII.

թիւն տալով նրան ցրտերին, լոյս մատակարարելով նրան զիշերային խաւարին. սրբագործւում էր իբրեւ մի ամենակարող տարր: Եւ այդ կրակը մարդկային կեանքի գործչէր: Նախնական մարդը հանապազ տեսնում էր, թէ ինչպէս ահռելի որոտումներով երկնքից թաւալւում էին շանթեր, ինչպէս գետնի անդունդներից ժայթքում էին կրակ և ծուխ, որոնք այրում էին մարդկային բնակութիւնները, հրդեհում էին ամեն ինչ, ոչնչացնում, հաւասարացնում երկրներ: Ահա արդէն նախնական մարդը աստուածացնում էր կրակի այդ տարերքային ոյժը, տալիս էր նրան սրբազան նշանակութիւն, որը մարդկային երեւակայութեան մէջ հիւսում էր և ստեղծում կրօնական մի պաշտամունք, որի բեկորները մինչև այսօր պահպանուել են ռամկական հաւատալիքների, սնոտիապաշտութիւնների մէջ: Հին և նոր ժողովրդների պատմութիւնը մեզ աւանդել է բազմաթիւ փաստեր կրակի պաշտամունքի, կրակի աստուածութեան մասին: Այդ կողմից արիական ժողովրդների կրօնական պատմութեան մէջ լիակատար և մանրամասն տեղեկութիւնների ենք հանդիպում: Կրակի աստուածը այնտեղ յայտնի է զանազան անուններով ու տարբեր ձևերով: Ոչ մի տեղ աստուածի դէմքը այնքան պարզ ու որոշակի հանդէս չի գալիս, ինչպէս նրա սանսկրիտի Ագնիանուան մէջ, մի բառի, որը թէև կորցրել է իր աստուածային նշանակութիւնը, բայց պահպանել է իր իմաստը լատինական ignis (կրակ) բառի մէջ: Ագնիի անունն առաջին բառն է կազմում Բիգ-Վեդայի սրբազան առաջին օրհներգի մէջ: Մինչև օրս էլ մնացել են Զօրօ-աստրի հետևորդները, որոնք, ինչպէս հերքները, երբեմն Բագուի շրջաններում, կամ պարսերը Հնդկաստանում, երկրպագում են կրակին: Սլաւոնական պատմութիւնն էլ ներկայացնում է կրակապաշտութեան մի քանի ուղղակի հետքեր. ինչպէս օրինակ՝ բոհեմայի հեթանոսների համար ասում էին, որ սրանք պաշտում են կրակը, անտառները, քարերը և այլն: Կլասիկ ժողովուրդները յոյները և լատի-

նացիները ունէին կրակի յատուկ աստուածներ՝ Հեմիստը և Վուլկանը: Նոյն նշանակութիւնն էր վայելում հին հայոց Պանթէօնի Միհր աստուածը, աներեոյթ և աննիւթ կրակի աստուածը, մինչդեռ կրակի աստուածի՝ Միհրի տեսանելի, նիւթական արտայայտութիւնն երևում էր Արեգակն ու Լուսին աստուածների մէջ:

Սակայն ինչպէս այդ կրակը դարձաւ աստուածներից դէպի մարդիկ: Հին յոյները իրենց դիցաբանութիւնների մէջ աւանդում են, որ կրակն առաջին անգամ աստուածներից յափշտակեց Պրօմէթէոս և տուեց մարդկանց, և ահա այդ օրից մարդիկ հնարաւորութիւն ունեն օգտուելու կրակի բարիքներից: Արդեօք նոյնը չի՞ մտածում հայկական հաւատալիքը, որ ասում է, թէ կրակը երկնքից իջել է կայծակով և մնացել կայծաքարի մէջ, որից մարդիկ յետոյ գայլախազով (չախմախով) խփել, հանել են:

Կրակի այդ սրբազան նշանակութիւնը հին ժողովուրդները ցոյց էին տալիս ոչ միայն տեսականօրէն, այլ և գործնականապէս: Նրանք հաւատում էին, որ կրակի միջոցով կարելի էր նիւթական կապ հաստատել աստուածների, ոգիների հետ: Աստուածներին ու ոգիներին մատուցող բոլոր զոհերը ու բնական ընծաները այրւում էին խարոյկների կամ յատուկ զոհարանների վրայ: Այս դէպքում հին կրօնական վարդապետութիւնն այն հայեացքն էր պաշտպանում, որ բոլոր զոհաբերութիւնները, կրակի վրայ այրուելով, անցնում են անմիջապէս աստուածներին, որոնք միայն այդ եղանակով հնարաւորութիւն ունեն մարդկանցից, մահկանացուներից ստանալ և ընդունել բոլոր իրենց մատուցած ընծայաբերութիւնները, վայելել իրենց պաշտողների կողմից առջադրած տուրքերը: Սրանով պէտք է բացատրել այն փառահեղ զոհաբերութիւնները, յղիակեզները հին հայոց քրմերի պաշտօնական ծիսակատարութիւնների միջոցին, երբ հարիւրաւոր, բիւրաւոր ցուլեր, առջաբներ ողջ ողջ կիզւում էին զոհարանների առաջ: Մեր պատմագիրները մի շարք

տեղեկութիւններ են հաղորդում, թէ հին հայոց նախա-
րարներն ու թագաւորներն ինչպիսի հանդիսակատարու-
թեամբ զոհեր էին մատուցանում աստուածներին, զոհա-
րանների՝ բազինների վրայ այրելով առաջադրած ըն-
ծաները:

Հեթանոսական կրօնն անցաւ, վերացաւ, բայց ողջա-
կէզները սրբագործուելով տակաւին շարունակեցին իրենց
գոյութիւնը պահպանել քրիստոնէութեան մէջ. «յնքան
խիստ էր արմատացած ժողովրդի կրօնական աշխարհա-
յեացքում զոհաբերութիւնների նշանակութիւնը: Եւ ահա
այդ ողջակէզները մինչև օրս պահպանեցին իրենց իմաստն՝
միայն արտաքուստ, ձեականօրէն փոփոխուելով: Արդի ժո-
ղովրդական սովորութիւնների մէջ գոյութիւն ունեցող
«մատաղի» գաղափարը ողջակէզի, կրակով զոհաբերու-
թիւն անելու մնացորդն է:

Կրակի պաշտամունքի նշանները հին հեթանոսական
կրօնից մնացել են հայաբնակ շատ տեղերում այն սովո-
րութիւնների մէջ, որոնք կատարում են Տեառնընդառաջի
տօնին, այսպէս անուանուած «տրնդէզ» վառելուն մէջ:
Սա երեւի մի կրօնական, սրբազան պար է եղել, որ հին
հեթանոս հայերը կատարելիս են եղել տարուայ որոշ օրե-
րին կրակի աստուածութեան տօներին: Ինչպէս յայտնի է,
նոյն իսկ այժմեան եկեղեցական ծէսերի մէջ պահպանուել
են մի քանի հեթանոսական սովորութիւններ: Ահա այդ
սովորութիւններից մէկն էլ Տեառնընդառաջի երեկոյեան
հանդիսաւոր ժամերգութեան ժամանակ ջահի կամ աշտա-
նակի վառելն է, որից ներկայ եղող ժամաւորներն էլ
վառում են իրենց ձեռքերում ունեցած մոմերը և այդ-
պէս վառած տուն են տանում. այդ մոմը ամբողջ տարի
պահում են, իբրև մի սրբութիւն: Շատ գիւղերում քահա-
նաները թափօրով դուրս են գալիս գաւիթը, ուր նշանած
տղաները պատրաստած են լինում ցրտենու ճիւղերով
խաչաձև խարոյկ. քահանան աղօթքներ է ասում և օրհ-

նում այդ խարոյկը, որը այդ միջոցին երիտասարդները իրենց վառ մոմերով վառում են¹⁾։

Սակայն մեծ մասամբ ընդունուած է այդպիսի խարոյկներ վառել իրենց տան կտուրներում եկեղեցուց բերած մոմից, որը վառուած էր ջահից և ասլա այդ խարոյկի շուրջը պար են բռնում և այլ տօնական ծէսեր կատարում։ Խիստ բնորոշ է այդ ծիսակատարութիւնը Ջաւախքում²⁾։ «Գրեթէ ամեն ընտանիք մոմ է գնում և երբ ժամասացութիւնը վերջանում է, միմեանց հրհրելով, կռուելով աշխատում են վառել մոմը ջահից և առանց հանգցնելու տանել տուն։ Այստեղ բակերում և հերթիկներում արդէն դիզուած են լինում խոտի կոյտեր, որ վառում են եկեղեցուց բերած մոմերով։ Այս ժամանակ ամեն կողմից ճեղնդազի ծուխը քուլայ քուլայ վեր է բարձրանում։ Ծերերն ու պառաւանները ուշի ուշով նայում են, թէ ծուխը որ կողմն է գնում և ըստ այնմ էլ գուշակութիւններ են անում։ Երեխաներից սկսած մինչև ծերերը թռչկոտում են տէրնդազի վրայով, իսկ աղջիկներն ու կանայք պտտում են շուրջը՝ բոլորեքեան «Ոչ քորոտիմ, ոչ բորոտիմ» ասելով։ Մանր տղաներն ու աղջիկներն էլ յատուկ այս նպատակի համար գործուած գուլպաներ կամ արախչիներ են ձգում կրակը, որպէս զի շնորհք ստանան։ Բայց սրանք բոլորը դադարում են, երբ նորապսակ ամուսինները գալիս են տէրնդազի շուրջը պըտըտելու։ Հարս ու փեսայ միմեանց բռնած, ձեռներին զոյգ մոմեր, հարսի կողքին սանամայրը, փեսինը՝ կնքահայրը կանգնած, ձեռներին մի մի մոմ, երեք անգամ պըտըտում են։ Տէրնդազի շուրջը պտտեցնում են նորածին երեխային, որ քառասունը լցուի։ Իսկ ամուլ կանայք իրենց ուշխուրի ծայրն են վառում, որ երեխայ ունենան»։

Հայերը այդ սովորութեան մէջ երևի արտայայտում էին իրենց հաւատը դէպի կրակի մաքրիչ ոյժը, նրա աս-

1) Ե. Լալայեան. Վարանդա, եր. 289. նոյն Սիսեան, եր. 153.

2) Նոյնը՝ Ջաւախք, երես 287—288.

տուածային ու սրբազան բնաւորութիւնը, ինչպէս և սլաւները ու մի քանի ժողովրդներ, որոնք հնում բնակւում էին Եւրոպայում:

Ժամանակակից ռսների և մի քանի սլաւ ժողովրդների մէջ գոյութիւն ունի մի սովորութիւն, որ մեծ նմանութիւն ունի հայկական «տէրնդազի» հետ. այսպէս անուանած ի վան Կուպալայի տօնին, յունիսի 23-ին, երեկոյեան խարոյկներ են վառում, չորս բոլորքը պար բռնում կամ կրակի վրայով թռչկոտում են ու երգում: Նոյնանման փաստ մենք գտնում ենք ժամանակակից իրլանդացիների մէջ, որոնք խարոյկներ վառելով թռչկոտում, երգում, պարում են կրակի շուրջը որոշ և յատուկ օրերին:

Կրակի պաշտամունքը սրանով չի վերջանում հայերի հաւատալիքների մէջ: Ընտանեկան պաշտամունքը, անտիպաշտութիւնները պահպանել են բազմաթիւ սովորութիւններ, որոնք ապացուցանում են թէ՛ ճիշդ խորն էին արմատացած ժողովրդի կրօնական հայեացքների մէջ կրակի կուտին վերաբերեալ հաւատալիքները, որ դարերի ընթացքում ռամկական կրօնական փիլիսոփայութիւնը չէր կարողացել թօթափել իրենից նրանց ազդեցութիւնը:

Վարանդայում, երբ նորապսակները եկեղեցուց վերադառնալով մօտենում են տանը, թագաւորի մայրը մի սկուտեղի մէջ երկու լաւաշ հաց և մի փոքրիկ ափսէի մէջ կրակ՝ վրան խունկ դրած պտտեցնում են տան չորս անկիւնը, ապա դուրս գալիս և երեք անգամ պտտում թագաւորի և թագուհու շուրջը: Կրակը այստեղ տնային, աստուածութեան նշանաբանն է, իսկ խունկը՝ դա այն քաղցրաբարոյ այրւող նիւթն է, առանց որի, ինչպէս յայտնի է, չէին կատարւում թէ՛ հին հեթանոսական և թէ՛ արդի քրիստոնէական կրօնական ծիսակատարութիւններն ու հանդէսները:

Այժմ էլ, ինչպէս հին հայերի, հռովմէացիների, յոյների և այլոց մօտ, հայ ընտանեկան օճախներում գիշեր

ցերեկ կրակը պիտի վառ պահուած լինի և այդ պարտականութեան հոգսը դրուած է տանտիրուհու վրայ, որ ամեն անգամ երեկոյեան, քուն մտնելուց առաջ հոգատարութեամբ ծածկում է կրակը մոխրով, որպէսզի կրակը պահուի մինչև առաւօտ, երբ լուսաբացին նոյն տանտիրուհին նոր փայտեր, կամ ածուխ աւելացնելով վառում, բորբոքում է կրակը: Կրակը սրբութիւն է համարւում, ուստի նրանով երդւում են, նրան օգնութեան են կանչում անէծքների ժամանակ: Նոյն այդ պատճառով չեն կոխում, ոտք չեն դնում, չեն թքում, ջուր չեն ածում կրակի վրայ. նրա վրայից չեն անցնում, գիշերները երբէք կրակ փոխ չեն տալիս. միշտ ասում են «կրակը օրհնի», մեղք համարելով ասել «կրակը հանգցրու»: Սակայն երբ բացօդեայ տեղում են կրակ անում, որպէս զի արգելին սատանաներին ու չար ոգիներին կրակից տանելու, վերան խաչակնքելով ջուր են ածում: Ընդհանրապէս կրակը հանգցնելիս են փչում, այլ վրան մոխիր են ածում:

Բորչալիում գիւղացիները հաւատալով, որ կրակը կարող է չարերին հալածել, անթեղ անելիս խանձողի կոթը դէպի դուռն են ուղղում, որպէսզի չարը ներս մտնելիս դէպի նա գայ և հալածուի:

Կրակի այս սրբազան նշանակութիւնը ժողովուրդը միշտ խառնում է օճախի պաշտամունքի հետ: Ուստի շատ տեղերում այդ երկու պաշտամունքները միացած են ու վերածնւել են մի կուլտի. կրակ, օճախ կամ թոնիր հոմանիշ նշանակութիւն են ստանում ժողովրդական հաւատալիքների մէջ և դառնում են մի կուլտի առարկայ:

VIII

Հին հայոց հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրելիս տեսնում ենք, որ նա տոգորուած է դուալիստական վարդապետութեամբ: Հին հայոց կրօնը, ինչպէս և հին պարսից զրադաշտականը, աշխարհիս արարչագործութեան

մէջ ընդունում էր բարի ու չար էակներէ գոյութիւնը: Ինչպէս որ լոյսն ու խաւարը միշտ իրար ներհակ հասկացողութիւններ են, որոնք միմեանց դէմ գոյութեան կռիւ են մղում, այնպէս էլ բարին ու չարը պարփակում են իրենց մէջ մարդկութեան կեանքի, աշխարհիս գոյութեան երկու ներհակ գաղափարները: Եւ ահա ժողովրդական հին փիլիսոփայութիւնը լոյսն հոմանիշ է դարձրել բարուն, իսկ խաւարն ու մութը՝ չարին: Մարդուս հոգեւոր բարոյական կազմի մէջ, ինչպէս և տեսանելի բնութեան մէջ, ի՞նչնք նրա գոյութեան առաջին օրուանից հանդէս են գալիս այդ երկու տարրերը՝ բարին և չարը: Այդ երկու տարրերը միշտ իրար հետ կուռում, պատերազմում են իրենց գոյութիւնը պահպանելու և մարդկութեան վրայ տիրապետելու նպատակով: Սակայն բարին, ինչպէս ուսուցանում էր դուալիզմի վարդապետութիւնը, վերջ ի վերջոյ պիտի յաղթանակի, իսկ չարն ընդ միշտ խորտակուելով պիտի հեռանայ ասպարիզից, պիտի խաւառվեա՞նայ այս աշխարհից:

Թէև հին հայկական Պանթէօնի մէջ բարութեան, բարի գերագոյն էակի, աշխարհիս արարչագործի Արամազդին կից չենք գտնում չարի, աշխարհիս աւերմունքի գերագոյն էակի՝ Ահրիմանի անունն, ինչպէս դա գոյութիւն ունի հին պարսից, հնդկաց և այլ կրօնական վարդապետութիւնների մէջ, բայց և այնպէս մենք տեսնում ենք, որ հին հայոց ամբողջ դիցաբանութեան մէջ կարմիր թելով անցնում է այդ դուալիզմը՝ բարի ու չար գաղափարների կրօնական փիլիսոփայութիւնը: Մանաւանդ դա աչքի է ընկնում երկրորդական աստուածների ու ոգիների անուններն և նշանակութիւնը վերլուծելիս: Ո՛չ միայն հեթանոսութեան մէջ է տիրապետել դուալիզմը, այլ և մասամբ անցել է քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ: Թէև քրիստոնէութիւնը միաստուածութիւն է ընդունում, այն էլ միմիայն իբրև բարի, ամենաողորմած գաղափարով, այնուամենայնիւ քրիստոնէութեան մէջ գոյութիւն

ունի հրեշտակների ու սատանաների հասկացողութիւնը՝ բարի և չար գաղափարների այդ մարմնացումը:

Ուրեմն զարմանալի չէ, որ ևս առաւել ընտանեկան հաւատալիքների, պաշտամունքի մէջ հանդիպելու ենք այդ դուալիզմը: Հայ ժողովուրդը հաւատում է, որ կան բարի ու չար ոգիներ, լոյս ու արդար ոյժեր, խաւար և մութ ոյժեր, որոնք մասնակից են մարդու ամբողջ կեանքին: Առաջինները միշտ հովանաւորում, պաշտպանում են այն ընտանիքները ու սրանց անդամներին, որոնք երկրպագում, հաւատում են և ընդունում նրանց իբրև իրենց տան, օճախի սրբեր, աստուածութիւններ. ընդհակառակն երկրորդները ժողովրդի հաւատալիքով իրենց բնոյթի համեմատ հանապազ չարիք ու պատուհաս են հասցնելու ընտանիքին, միշտ փնաս ու մահ են պատճառելու տան անդամներին: Այս դուալիզմը ահագին ծաւալ է բռնում հայ ռամկական հաւատալիքների մէջ, սոսկալի չափերով կաշկանդել է ժողովրդի սնոտիապաշտական երեւակայութիւնը: Հայ կինը, հայ ընտանիքի հայրը իր ամբողջ կեանքի, իր գործերի բովանդակ ընթացքում միշտ ղեկավարւում, միշտ շարժւում է այնպէս, որ չգրկուի բարի ու լուսաւոր ոգիների հովանաւորութիւնից և ընդհակառակն հանապազ միջոցներ է ձեռնարկում, զանազան «թիլիսմների» դիմում իր կեանքը, իր տան գործերը ապահովելու և անփնաս դարձնելու չար ու խաւար ոյժերի շահատակութիւններից: Այդ կողմից հայ ընտանեկան պաշտամունքը մի անսպառ շտեմարան է, ուր հայ ուսումնասէրը կրգտնի անչափ բազմաթիւ փաստեր ու տեղեկութիւններ կրօնական հաւատալիքների դուալիստական բնաւորութեան մասին, դուալիզմի, որը հազարաւոր տարիների ընթացքում անցել է նախնական հայ հեթանոսական կրօնական փիլիսոփայութիւնից և այսօր իր բեկորներով յիշեցնում է անցած-գնացած, հնութեան փոշով ծածկուած հայ ժողովրդական կուլտուրայի մասին:

Իւրաքանչիւր հայ ընտանիք, բացի իր հայրենական

պապերի ու նախահայրերի հոգիներին պաշտելու, ունի նաև իր ընտանեկան յատուկ պաշտպան սրբեր, տնային բարի հովանաւորողներ, այսպէս անուանեալ պահապան հրեշտակներ. հայ ժողովուրդը մինչև օրս էլ սովորութիւն ունի ընտրել և ունենալ իր տան, իր ընտանիքի համար յատուկ մի հովանաւոր, այս կամ այն սուրբը, որի պաշտպանութեան է նա յանձնում իր ամբողջ ընտանիքն և տունը: Որոշ օրերին աղօթքներ ու փառաբանութիւններ են մատուցանում, մատաղ և այլ զոհաբերութիւններ են անում այդ սրբին, գնում են ուխտի նրա անուան նուիրւած տեղերը, երկրպագում, համբուրում նրա մասունքները և այլն: Չբերք կանայք, կամ այնպիսիները, որոնց զաւակները միշտ մահանում են, երգում են տալիս և ուխտ անում, որ իրենց առաջին ծնուած զաւակը ընծայաբերում են իրենց տան սրբին և սրա ծառան կրդարձնեն: Եւ ահա հին հռովմէացիների տնային աստուածները՝ պեկասները, հին հայոց ընտանեկան աստուածները՝ դիւցազներն ու քաջերը այսօր վերափոխուել են ու մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս այս կամ այն հայ ընտանիքը իր տան հովանաւոր է համարում Ս. Սարգսին, Ս. Գէորգին, Ս. Մինասին և այլ սրբերին, ինչպէս և մի շարք բարի հրեշտակներին, որոնք տան միակ պահապաններն են հանդիսանում:

Եթէ ամուսնանում է հայ երիտասարդը, որի ընտանիքը Ս. Գէորգի հովանաւորութեան ներքոյ է գտնւում, այնպիսի աղջկայ հետ, որի ընտանիքի սուրբն էր համարւում Ս. Սարգիսը, այն ժամանակ աղջիկը, պսակուելով, յարում է արդէն իր նորատի ամուսնու տան ու ընտանիքի սրբի պաշտելուն: Նորահարսը դադարում է այլևս իր ծնողների, իր նախկին ընտանիքի սրբին՝ Ս. Սարգսին, ուխտագնացութեան գնալու, այլ դիմում է միշտ Ս. Գէորգի հովանաւորութեանը և այդ օրուանից սկսած նա Ս. Գէորգին անուանում է իմ մարդու տան սուրբը: Գանձակում իւրաքանչիւր ընտանիք մի որևէ սրբի «ղուլ» է, այսինքն նրան համարում է իր գերդաստանի օճախի սուրբ

և ծանր քողերին նախ նրան է դիմում: Ուստի և ծննդաբերութեան ժամանակ յատուկ նրա համար մոմեր են վառում և տան երեխաներից մէկը 12 անգամ այդ սուրբին ծունր է դնում¹): Բացի այդ՝ Հայաստանի շատ տեղերում, երբ հարսը եկեղեցուց պսակադրութիւնից դառնում է դէպի նորափեսայի տունը և առաջին անգամ ոտք դնում նոր ընտանիքի մէջ, տան շէմքում խակոյն մորթում են աքլոր կամ մի ոչխար. այդ զոհաբերութիւններով ժովովորդը մտածում է հայցել տան սրբերի գութն ու հովանաւորութիւնն ընտանիքի այդ նորեկ անդամի, այդ ընտանեկան կուլտին նոր յարողի վերաբերմամբ:

Իւրաքանչիւր տան մէջ ժողովրդի հասկացողութեամբ կան պահապան հրեշտակներ, որոնք ընտանիքի անդամներին հեռու են պահում զանազան փորձանքներից ու անմխաս կացուցանում զանազան չար ոգիներից ու վտանգներից, հրեշտակներ, որոնք հոգս են քաշում այդ տան յարատե գոյութեան մասին: Ահա թէ ինչու ժողովրդի հաւատալիքների մէջ գտնում ենք բազմաթիւ հրեշտակներ, որոնք այս կամ այն բարի նպատակին են ծառայում:

Ամեն մի մանուկ ունի մի պահապան հրեշտակ, որ շարունակ սաւառնում է նրա շուրջը և պահպանում նրան: Երբ մանուկը քնում է, հրեշտակը իր թևերը պարզած հըսկում է նրա վրայ. և երբ զարթնում է, հրեշտակը խաղում է նրա հետ, զբաղեցնում, ուրախացնում է նրան: Այս հրեշտակը մնում է երեխայի մօտ մինչև որ երեխան սկսում է ճանաչել իր մօր, շրջապատող մարդկանց: Կան նաև հացի հրեշտակներ, որոնք կանգնում են թոնրի բերանին, երբ կանայք հաց են թխում, և ջան քահապաւնի հրեշտակներ, որոնք բնակւում են ալիւրի ամբարի վրայ: Այս վերջին տեսակի հրեշտակին շատ նման են իրենց նշանակութեամբ ջան դոյաթ, այսինքն տան բաղդի, հարստութեան և ապա ջաւարի դոյաթ հրեշտակները:

Ջաւաթի հայ հարսներն ու կանայք երեքշաբթի լոյս

¹) Ե. Լալայեան, Գանձակի գաւառ, եր. 46.

չորեքշաբթի, հինգշաբթի լոյս ուրբաթ և շաբաթ լոյս կիւրակի երեկոները ժամասացութիւնից յետոյ այլևս չեն աշխատում և առազաստ չեն մտնում ի պատիւ Չորեքմուսֆ, Ուրբաքմուսֆ և Կիրակնամուսֆ ոգիների, որոնց նրանք ծննդաբերութեան պաշտպան են համարում: Սրանցից երկուսը՝ Չորեքմուսքը և Ուրբաթմուսքը կոյս քոյրեր են, իսկ Կիրակմուսքը կամ Հիշտէքը սրանց երիտասարդ եղբայրն է: Ծննդաբերութեան ժամանակ սրանք զնում են ծննդկանի մօտ. Կիրակնամուսքը նստում է դռան յետև և կատարում քոյրերի պատուէրները—դուռը փակ պահել, ջուր, հաւկիթ բերել և այլն. իսկ երկու քոյրերը կատարում են մանկաբարձուհու դերը. երբեմն էլ զանազան շնորհներ են պարգևում նորածնին¹⁾:

Նոյն այդ տնային պահապան հրեշտակների հովանաւորութեան ներքոյ էին գտնւում հայերի մէջ, ինչպէս և հին հռովմէացիների և յոյների մօտ, ճանապարհորդներն ու հիւրերը: Սրանով պէտք է բացատրել, թէ ինչու հայ ժողովուրդը մինչև վերջերս յայտնի էր իր հիւրասիրութեամբ, երբ օտար ճանապարհորդներին, գիւղ եկողներին իր տանը զիշերելու, հանգստանալու և կազդուրուելու էր պահում. դա մի բնորոշ գիծ է, որ յատուկ է նահապետական կեանքով ապրող ընտանիքներին ու գերդաստաններին, ուր հիւրասիրութիւնը գտնւում է տան պահապան հրեշտակների հովանաւորութեան տակ: Հիւրերը համարւում էին Աստուծոյ ուղարկուածներ, բարի հրեշտակներ՝ տան պահապանների հիւրեր. չընդունել այդ տեսակ հիւրին, օթեան չտալ ճանապարհորդին, սնունդ և կերակուր չմատուցանել նրան, կընշանակէր մեղանշել ընտանիքի սրբերի դէմ, բարկացնել տան պահապան հրեշտակին....

IX

Եթէ բարի ոգիները, պահապան հրեշտակներն այդքան մեծ թուով են հանդիսանում հայ ընտանեկան պաշտա-

¹⁾ Ե. Լալայեան, Զաւախք. երես 229—230.

մոռնքի մէջ՝ դա հասկանալի է: Ժողովուրդը, ամեն կերպ աշխատելով ապահովեցնել իր գոյութիւնն, իր ընտանիքի յարատեւութիւնը, հաւատում էր, որ դրա համար բաւական էր այս կամ այն սրբի հովանաւորութեանը դիմել, իր տունը բնակեցնել զանազան բարի հրեշտակներով, անտեսանելի պաշտպաններով: Չէ՞ որ չար ոգիները, մութ և խաւար ոյժերը աւելի բազմաթիւ էին. չէ՞ որ նրանք ամեն մի բոլոր պատրաստ էին չարիք, փառս հասցնել մարդկանց: Սակայն այդ չարերը այնքան վնասակար ու թշնամական բնոյթի տէրեր են, որ դաւեր են լարում, կռւում են նոյն իսկ բարի ոգիների դէմ: Ուրեմն պէտք է երևակայել, թէ ժողովրդի ֆանտազիան ինչ աստիճանի սոսկալի գոյներով է ներկայացնում այդ անտեսանելի չար էակներին, որոնք լցրել են իրենցով ամբողջ բնութիւնն, համայն տիեզերքը: Մարդկային կեանքը, սկսած իր աշխարհ լոյս գալու առաջին օրից մինչև մահը, հանապազ ենթակայ է չարերի հալածանքներին ու դաւերին, որոնցից միշտ հարկաւոր է աչալուրջ պաշտպանուել:

Ահա այդ չար ոգիներն են, որոնք դժբաղդութիւն, հիւանդութիւն են հասցնում ընտանիքներին, ցաւ ու կրակիծ բերում մարդկանց, թունաւորում բազմաթիւ կեանքեր: Ժողովուրդն հաւատում է, որ այդ չարերը անհամար շատ են ու բնակւում են ամեն տեղ, հետապնդում մարդուն նրա կեանքի իւրաքանչիւր քայլափոխում: Հին հայերի մէջ, որպէս երևում է պատմական տեղեկութիւններից, հաւատում էին այդպիսի չար ոգիների գոյութեանը, որոնք յատկապէս ենթարկւում էին ու ծառայում գերագոյն չար սկզբունքին, չար աստուածութեանը. դրանք դէռեւ ու վիշապազոռններն էին, որոնց անունները պահպանուել են նաև արդի ժողովրդական հաւատալիքների մէջ: Ռամկական սնոտիապաշտ վարդապետութիւնը այդ չար ոգիներին զանազան տեսակ կերպարանք ու դէմք է տալիս, ուստի մենք տեսնում ենք, որ այդ չար ոգիները բաժանւում են զանազան տեսակների, որոնք առանձին անուն-

ներ ունեն. չար հրեշտակներ, որոնց գլխաւորը Սաղայէլն է, սև սատանաներ, քաջքեր դևեր, հրէշներ, շօտներ, թպղաներ, ալքեր, օրօրոցագողներ, փէրիններ և այլն. սրանք բոլորը յայտնի են ընդհանուր «չարք» կամ չարեր անունով: Առաջ բերենք այդ հաւատալիքներից որոշ գծեր, որոնք պարզ պատկերացնում են ընտանեկան պաշտամունքի մէջ տիրապետող դուալիզմից բարւոյ հակոսմենսն, այն է չար, խաւար ոյժերի ազդեցութեան գաղափարը:

Կանանց ամուլութիւնը շատ անգամ ժողովուրդը բացատրում է նրանով, որ քաջքերը թոյլ չեն տալիս որդի ունենալու, ուստի ամուլ կանայք միշտ փոխում են իրենց ննջարանը, կարծելով որ այդտեղ չար ոգիներ կան: Երբեմն էլ այդ չարութիւնը «կոխից» առաջացած են համարում, այսինքն նոր պսակուած ժամանակ հարսի մօտ չար ու անմաքուր մարդիկ են գալիս, խաւար, անտեսանելի ոյժեր են ձեռք տուել նրան: Եթէ ծննդաբերութեան ժամանակ կինը ուշաթափւում է, ժողովուրդը կարծում է, որ չար ոգիները տիրապետել են ծննդկանին և կամենում են լեարդը հանել-տանել: Սկսում են զանազան միջոցներով հալածել չարերին. հրացաններ են արձակում, վառօդ վառում, ծննդկանի գլխին կնքահօր գլխարկը դնում, որպէսզի չարերը կարծեն, թէ հիւսնդը տղամարդ է: Շատ տեղերում էլ վերցնում են այծի լեարդը և հերթիկից դուրս նետում, սրանով չարերը խաբւում են, կարծելով, թէ դա ծննդկանի լեարդն է, վերցնում են այդ ու հեռանում: Եթէ երեխան արդէն ծնուած է լինում, նրան վերցնում են և տանելով կտուրը, դնում են երթիկի վրայ. այս ծէսով տնեցիքը երեխային նուիրում են քաջքերին, խնդրելով խնայել ու չմահացնել մօրը այդ ուշագնացութեան միջոցին:

Ծննդաբերութեան ժամանակ տան մէջ միշտ երևան են գալիս քաջքերը և այլ չար ոգիները: Պարզ է, որ ժողովուրդն այսպիսի հաւատալիքների ազդեցութեան տակ ծննդկանին և ընդհանրապէս նրա սենեակը անսուրբ է համարում: Ուստի և զատում են ծննդկանի բաժակը,

ափսէն և այլ պարագաները և թոյլ չեն տալիս, որ սա որևէ բանի ձեռք տայ. նրա համար առանձին կերակուրներ են պատրաստում: Որովհետև չարերը դեռ շարունակում են կնոջ պառկած ամբողջ ժամանակամիջոցում մնալ այդ տանը և միշտ կարող են նրան «խփել» կամ «կոխ տալ» ուստի և չարերից պաշտպանելու համար ծննդկանի բարձի տակ դնում են նարեկ, սուր կամ դաշոյն և այլն: Այնուհետև հրաւիրում են քահանային՝ տունը «փարատելու», որպէսզի տունը մաքրեն քաջքերի պղծելուց: Քահանան օրհնում է մի աման ջուր, որով սրսկում են ծննդկանի սենեակը, պատերը, պարագաները, ամանները: Թէև այս միջոցով ժողովուրդը կարծում է, որ տունն ու ամանները սրբւում են, սակայն ինքը ծննդկանը դարձեալ համարւում է անսուրբ: Չարերը շարունակում են հետապնդել ծննդկանին և ամեն կերպ աշխատում են վնասել նորածնին: Հաւատալով որ չարերը անկնունք երեխային փոխում են իրենց նիհար որդիների հետ, աշխատում են մկրտութիւնն ըստ կարելոյն շտապեցնել: Երեխայի օրօրոցի վրայ կապում են զանազան ուլունքներ, երկաթէ փոքրիկ կտորներ, որպէսզի երեխային ազատ ու անվնաս պահեն չար աչքերից:

Ծննդկանը մինչև քառասունքի լրանալը տանից դուրս չի գալիս և ամբողջովին զբաղուած է նորածնի հոգսով: Երբ տան մօտով ննջեցեալ են անցկացնում, իսկոյն ոտքի է կանգնում և երեխային էլ բարձրացնում է. երբ մի ուրիշ ծննդկան և կամ մի կասկածելի անձնաւորութիւն է գալիս սենեակը, նա թոյլ չի տալիս նրան ներս մտնել, մինչև որ նորածինը դուրս չհանեն և ապա ներս չբերեն: Հակառակ դէպքում, երեխան «կոխւում» է, այսինքն սաստիկ լղարում է և միշտ լալիս է: Քառասունքը լրացնելով, ծննդկանը լողանում է և գլուխը լուանում ծղօտի վրայ. յետոյ այս ծղօտը վառում են, որպէսզի քաջքերի հետքերը կտրեն: Ապա նախ օրօրոցը, յետոյ երեխային և վերջը

ծննդկանին դուրս են հանում տնից և «արևի երեսն դուրս բերում»¹⁾։

Այս վերջին սովորութեան մէջ շատ բնորոշ գաղափար է պարփակուած. կտրելով, ոչնչացնելով չար ոգիներին հետքերը, ժողովուրդը դիմում է բարի ոյժերի հովանաւորութեանը, որ այս դէպքում անձնաւորւում է արևի, օրուայ լոյսի մէջ. չէ որ բարին և լոյսը հոմանիշ նշանակութիւն ունին։ Նոյն այդ բնաւորութիւնն է կրում մի այլ սովորութիւն, որ կատարւում է երեխայի ծննդից անմիջապէս յետոյ։ Երեխային լողացնում են, բալուլում, վրան մի հաց դնելով, դայեակը վերցնում է նրան իր թեւերի վրայ, պտտում տան մէջ մի սեան շուրջը երեք անգամ, որ չարը չդպչի, յետոյ ձեռքն ակիշը, ծայրին սոխ ամրացրած, դուրս է գալիս կտուրը և դէպի աղօթարան դառնալով ասում է երեք անգամ. «Աստուած տղիս զըսմաթը բաց էրա», կամ ինչպէս Բորչալիումն են ասում. «Սուրբ րեգնակ, էս էրէխի փայը տաս, երկնքիցը ցօղ ցօղայ, գետնից պտուղ ստանայ, մենք էլ մեղաւորներս սրա շուաքումը ուտենք, կերակրուենք»։

Զնայած այդ բոլոր ձեռք առած միջոցներին չարերը կարողանում են այնուամենայնիւ փնաս հասցնել նորածին երեխաներին, սրանց յափշտակելով օրօրոցի միջից։ Երբ մայրը, երեխային ծիծ տալիս քնում է և իր ծծով ծածկելով նրա քիթն ու բերանը խեղդում է իր գաւակին, ժողովուրդը երեխայի մահը վերագրում է ոչ թէ նրա մօրը, այլ չարքերին, որոնք կոչւում են օրօրոցագող և սովորութիւն ունեն գողանալ մանուկներին ու սպանել²⁾։ Մարգուանի հայերը հաւատում են, որ օրօրոցը բնաւ բաց թողնել չի կարելի, որովհետև մեզմէ աղէկները երեխային կարող են յափշտակել կամ մեռցնել։ Ժողովրդական այս տեսակ հաւատալիքների մասին աւանդում են նաև մեր հին պատմագիրները. հայոց թագաւոր Արտաշէս Բ.-ի որ-

1) Ե. Լալայեան, Վարանդա, եր. 150։

2) Ե. Լալայեան, Գանձակի գաւառ եր. 123.

դի Արտաւազդի մասին դիւցազներգութիւնը պատմում է. «Վիշապազունները գողացան մանուկ Արտաւազդին և նրա փոխանակ դե դրին»:

Երբ երեխաները հիւանդանում են կարմրուկով, ծաղկով և այլ տեսակ տեսակ հիւանդութիւններով, ժողովուրդը կարծում է, որ դա չար հրեշտակների գործն է, չար ոգիների, որոնք կոչւում են ցաւեր. սրանք աներևոյթօրէն շրջում են և ում սե ճիպոտով խփում են, նա հիւանդանում, մեռնում է, իսկ ում կանաչ ճիպոտով են զարնում, նա հիւանդանում և ապա վերստին առողջանում է: Ուստի այդպիսի դէպքերում հիւանդի շուրջը միշտ աղմուկ են հանում, թմբկահարում, նուագածում, որպէսզի կարելի լինէր չարերին խաբել, հեռացնել, փախցնել այդ տեղից և այդպիսով ազատել երեխաներին նրանց մահաշունչ ճանկերից: Չար ոգիները կարողանում են յափշտակել, իրենց ձեռքը գցել ոչ միայն երեխաներին, այլ և արդէն հասակն առած աղջիկներին ու տղաներին. վերջինները դառնում են «ընկեցիկ»: Երբ այդ հիւանդութիւնը որևէ մէկին բռնում է և հիւանդը գալարուելով սկսում է կանչել, խօսել փրփուրը բերանին, ժողովուրդը ասում է, որ չար ոգիներն են մտել նրանց փորը: Այստեղ ժողովուրդն նոյն հաւատալիքներն ունի, ինչ որ հին յոյները ունէին Եպիշտայսիայի կամ ԱիսԺօլտայսիայի մասին:

Հարսանիքի ու պսակադրութեան ծէսերի մէջ էլ նկատւում են մի շարք փաստեր, որոնք նոյնպէս ապացուցանում են, որ ժողովրդի կարծիքով չարերը պատրաստ են ֆնասել նորապսակներին և դժբաղդացնել նրանց ապագայ ամուսնական կեանքը: Համատարած սովորութիւն է հայերիս մէջ, որ երբ պսակները դուրս են գալիս եկեղեցուց, քաւորը հանում է իր կողքից կապած թուրը և խրում է դռնագլխին, որ փեսան ու հարսը տակից անցնեն և սատանաները չկարողանան նրանց խփել: Այդ օրը հարս ու փեսան ինչ դռնի միջով էլ անցնեն, քաւորը հանում է թուրը և խրում դռնագլխին, որպէսզի տան չարքերը ոչ

մի փնտա չհասցնեն նորապսակներին: Նոյն այդ նշանակութիւնն ունէր և այն կրակն ու խուռկը, որ Թագաւորի մայրը դուրս էր հանում տանից և դրան շէմքում պատում նորապսակների շուրջը: Այս ծէսով մայրը վանում էր ընդհանրապէս չար ոգիներին, որպէսզի սրանք չփնտաէին նորապսակների բաղդին և մանաւանդ վանում էր հարսի տան բոլոր ոգիներին, որոնք կարող էին ներս խուժել աղջկայ տանից տղայի տունը և սրբապղծել նորափեսայի ընտանեկան կուլտը, տնային ոգիներին ու սրբութիւններին: Ընդհակառակն և այդ ծէսով մայրը շահում էր բարի ոգիներին, տան պահապան-հրեշտակներին, որոնք այժմս աւելի ևս պիտի պաշտպանեն նորապսակներին չարերի հալածանքներից, աներեւոյթ խաւար ոյժերի վտանգներից:

Վերջապէս մարդկանց մահն էլ ժողովրդի հաւատալիքով կատարւում է յատուկ հրեշտակների ու չար ոգիների՝ հոգեառուների շնորհիւ: Վարանդայում, եթէ որեւէ գիւղում ննջեցեալ լինի, ոչ ոք գլուխ չի լուանում, ոչ ոք լուացք չի անում, վախենալով, թէ մի գուցէ հրեշտակն, որ ննջեցեալի պատճառովն գիւղումն է գտնւում, «կուփէ» (խփէ):¹⁾

Բաւական համարելով վերև առաջ բերած փաստերը, աւելորդ ենք համարում այստեղ մի առ մի յիշել այն բազմաթիւ մոտիապաշտութիւններն ու նախապաշարմունքների օրինակները, որոնք ապացուցանում են, թէ ինչ խոր արմատներով է բուռն դրել ժողովրդի կրօնական հաւատալիքների մէջ չար հրեշտակների ու ոգիների գաղափարը: Նոյն իսկ քրիստոնէական եկեղեցին, ոչ միայն անզօր է եղել ոչնչացնելու ու վերացնելու ժողովրդի կրօնական աշխարհայացքից նախկին հեթանոսական վարդապետութեան էական գծերը, այլ և ինքը ստիպուած է եղել մասամբ իր ծէսերի մէջ ընդունել այդ տեսակ մի քանի սովորութիւններ և սրբագործելով, նրանց տալ

¹⁾ Ե. Լալայեան—Վարանդա, եր. 184.

քրիստոնէական եկեղեցու համաձայնութիւնն ու օրինակութիւնը:

Մենք փորձեցինք վերլուծել հայ ընտանեկան սլաշտամունքը նեղ մտքով վերցրած: Հայ ժողովրդական հաւատալիքների մէջ հեթանոսութիւնից մնացած այնքան հետքեր կան թագնուած և այնքան մեծ ծաւալով սնոտիապաշտական սովորութիւններ, նախապաշարումներ են պարփակուած, որ այդ ամբողջ նիւթի ուսումնասիրութեան համար հատորներ էր հարկաւոր գրել: Նպատակ ունենալով, ներկայացնել ընթերցողներին միմիայն հայ ընտանիքի մէջ, օճախի շուրջը, գերդաստանի սահմաններում տիրապետող հաւատալիքների ամբողջ պատմութիւնը, մենք թողնում ենք առանց յիշելու և առանց վերլուծելու հայ ժողովրդի կրօնական հայացքների շատ ու շատ կողմերը, բազմաթիւ ընտրող գծերը, որոնք արդէն դուրս են գալիս ընտանեկան համայնքի շրջանակներից:

